

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Pune

Vol. XIV, No. 1]

[March, 1992

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

We have great pleasure in bringing out this issue of the Bulletin. The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on first hand field research and observations on various aspects related to tribal life, culture and development.

Ms. Maleka Shaheen and others in their article entitled "Nutritional Status of the Children in Ashram School" have concluded that a higher percentage of the Ashram School children in the sample were having various degrees of malnutrition.

The article on "Impact of Farm Forestry on Village Socio-Economic Life : (A case Study)" by Prof. L. K. Jha and Punam Kumari brings out the importance of social forestry/Agro forestry with special reference to the tribal areas of Bihar. It has been observed that the tribals are facing the challenge for their sustenance because of the over pressure on the forest resources and the forest dwellers.

Prof. Ramesh Shroff in his article entitled "Habitat, Economy and Society in the Tribal Area of Gujarat" concludes that there is a complex interplay between environmental and cultural factors in the life of tribals. Hence, their development hinges on the consideration of these factors.

The article on "Medico Ethno-Biology of the Katkaris and Thakurs" by Robin Tribhuwan and Preeti Peters points out that the surrounding flora and fauna serves as a source of medicine to the tribals along with their other needs. The need-based relation results into the development of Symbiotic relationship between the tribals and the environment.

Shri A. R. Ambegaonkar and others have assessed the training needs of the tribal farmers into the specific areas relating to feeding of livestock during pregnancy; poultry and marketing of milk and have suggested that these specific areas must receive consideration while organising training programmes for tribal farmers. They have concluded that it would be desirable to have the training in the regional language, in their own villages, during the summer season.

In the Marathi section, Dr. Shivaji Deore has discussed the characteristic, traditional traits of the Gavit tribal community.

Shri S. G. Kadgale, has discussed various problems and bottle-necks in the administration of Ashram Schools.

Prof. S. P. Bhilwadikar, has enunciated certain basic important cultural traits of the Bhil tribal community. While concluding, he expects the Bhils to be vigilant enough to conserve their natural habitat i. e. forest from total extinct.

Dr. B. V. Girdhari enunciates the potentials of 'Thalgañ' (a form of a folk art) and its possible application for the awakening of the tribals and dissemination of knowledge and useful information.

It is hoped that the papers presented in this issue will enable further and deeper insight into the problems and issues which in turn would help in planning and implementation of the relevant programmes for the tribal communities. We hope that the material in this Issue will be of immense help to the Government Administrators and Executives, Social Scientists, Research Scholars and general readers also.

The views expressed in the articles are those of the authors, and not necessarily of the Government.

K. K. NAYUDU.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

VOL. XIV, No. 1, March 1992

A Bi-Annual Journal of Tribal Research and Training
Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

Regd. No. RN-37438-79.

CONTENTS

Pages

Editorial

1. Nutritional Status of the Children of Ashram School. 1
—Ms. Shaheen Maleka.

Editor : K. K. NAYUDU,
I. A. S.

2. Impact of Farm Forestry on village socio-economic life (A Case Study) 4
—Prof. L. K. Jha.
—Mrs. Punam Roy.

Associate Editor : JOHN GAIKWAD

3. Habitat, Economy and Society in the Tribal Area of Gujarat. 15
—Prof. Ramesh Shroff.

Publisher : K. K. NAYUDU,
I. A. S.
Director.

Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State,
Pune 411 001.

4. Medico-Ethnobiology of the Katkari and Thakurs 20
—Robin D. Tribhuwan.
—Preeti Peters.

Printer : Manager,
Yeravda Prison Press,
Pune 411 006.

5. An Investigation into the Training Needs of Tribal Farmers on Animal Husbandry and Allied Practices. 25
—Ambegaonkar A. R.
—Wangikar S. D.
—Gajare S. S.

CONTENTS—contd.

Pages.

६. खानदेशीतील "गावित" आदिवासी — डॉ. शिवाजी ना. देवरे.	28
७. शासकीय आश्रमशाळांमध्ये विद्यार्थ्यांवाबत प्रकल्पिते जाणवणाऱ्या समस्या. — श्री. एल. जी. काडगाळे.	31
८. "हंडीत दाना" — प्रा. श्रीपाद ए. भिलवडीकर.	34
९. लोक संवादासाठी माध्यम "थाळगान" — डॉ. भा. व्यं. गिरधारी.	35
वृत्तविशेष :	
१०. आदिवासी सेवक व आदिवासी सेवक संस्था राज्य पुरस्कार १९९१-९२.	37
संस्था परिचय	41
शासन निर्णय	42

NUTRITIONAL STATUS OF THE CHILDREN IN ASHRAM SCHOOL

* Ms. Maleka Shaheen

** Mrs. Vijaya Pande

*** Dr. Mahurkar, D. S.

Introduction :

India has the second largest child population in the world. The total population of India is 68.4 crores (1981 census). About 27 crores are children upto 14 years of age. India's interest in welfare of children is well known. In spite of various programmes launched by Government Children in our country still face many problems. A large number of them die before their first birth day. According to Nehru (1963), the community should give priority to the care of children and offer them affection and proper training. Poverty among our people further increases the problems of our children especially in rural tribal and urban slum areas. The present study is undertaken to find out the nutritional status of children residing in Ashram school with the following objectives.

Objectives :

1. To study the nutritional status of male and female children of different tribes, studying in Ashram school.
2. To know the various degrees of malnutrition among the Ashram school children.

Materials and Methods :

The present study was conducted in Kinwat taluka of Nanded district in Marathwada region of Maharashtra State. A total of one hundred tribal children (fifty male and fifty female) residing in Ashram school were selected for this study. All tribes i. e. Gond, Andh, Pradhan and Bhil have represented the sample. The children were having the age group between 10-12 years. The information on socio-economic background obtained in this study was in relation to type of tribes, family monthly income and type of family. The above information were collected by personal interview method. The measurement of body weight (Kg), Height (cm) and the circumferences of Head (cm), Chest (cm) and arm (cm) were taken for all the tribal children selected in this study. The anthropometric measurements were taken on the tribal children as per the standard procedure (Jelliffe 1966).

A portable weighting machine (which could measure a minimum of 0.1 kg. and maximum of 125 kg.) was employed to weigh the children. The height were measured by means of non-stretch tape of the nearest 0.1 cm. The data was compiled, tabulated and analysed statistically by applying analysis of variance test

Results and Discussion :

Table 1 (a) gives the general information of the children with regards to the name of tribe, monthly income of parents and type of family. Among the male children, higher per cent (48) belonged to Gond community followed by Andh (24), Bhil (16) and Pradhan (12) per cent respectively. Among the female children, higher per cent (40) were belonging to Andh Community while 36, 16 and 8 per cent were Gond, Bhil and Pradhan community respectively.

Table 1 (b) indicates that among the male children, 58 per cent children belonged to family who had family monthly income less than Rs. 1,000/- while 38 per cent had income between more than Rs. 1,000/- to 2,000/- only one per cent had the income more than Rs. 2,000/- to 3,000/-. In case of female children 50 per cent children were having family monthly income less than Rs. 1000/- while 40 per cent had the family monthly income between Rs. 1000/- to 2000/- very few (8) and (2) per cent had income more than Rs. 2000/- to 3000/- and above Rs. 3000/- respectively.

Table 1 (c) depicts that among male children, majority (96) per cent belonged to nuclear family and (4) per cent to joint family. In female children, majority (84) per cent children belonged to nuclear family and (16) per cent to joint family.

* Subject Matter Specialist (H.Sc.) Tribal Area Research Project, Kinwat, Dist. Nanded.

** Associate Professor, Food and Nutrition, College of Home Science.

*** Senior Scientist, T.S.A. R. P., Kinwat.

TABLE 1
Socio Economic Background of Tribal Children

Particulars	Sex	
	Male N=50	Female N = 50
a. Type of Tribes :		
1 Gond	48 (24)	36 (18)
2 Andh	24 (12)	40 (20)
3 Pradhan	12 (6)	8 (4)
4 Bhil	16 (8)	16 (8)
b. Family Income (Monthly) :		
1 Rs. <1000/-	58 (29)	50 (25)
2 Rs. >1000/- to 2000/-	38 (19)	40 (20)
3 Rs. >2000/- to 3000/-	4 (2)	8 (4)
4 Rs. >3000/- above.	—	2 (1)
c. Type of Family :		
1 Nuclear	96 (48)	84 (42)
2 Joint	4 (2)	16 (8)

(Figures in parenthesis indicate the number of children)

TABLE 2
Anthropometric Measurements of Children belonging to Different Tribal Communities.

Measurements	Sex	Type of communities				' F ' value
		Gond (Mean ± S. E.)	Andh (Mean ± S. E.)	Pradhan (Mean ± S. E.)	Bhil (Mean ± S. E.)	
1 Height (cm)	Male	126.1 ± 2.72	131.6 ± 2.79	135.7 ± 3.29	132.0 ± 3.58	1.5 Ns
	Female	118.2 ± 4.13	126.2 ± 2.10	124.7 ± 4.30	129.9 ± 5.33	2.5 Ns
2 Weight (kg)	Male	26.8 ± 0.95	31.8 ± 1.65	30.7 ± 1.83	29.4 ± 1.90	1.7 Ns
	Female	24.3 ± 1.58	25.3 ± 0.99	28.5 ± 3.59	29.9 ± 2.08	2.0 Ns
3 Head (cm)	Male	51.7 ± 0.22	53.7 ± 0.50	52.3 ± 0.33	52.5 ± 0.70	1.7 Ns
	Female	52.0 ± 0.48	52.0 ± 0.32	51.7 ± 0.62	53.2 ± 1.30	0.8 Ns
4 Chest (cm)	Male	63.2 ± 0.79	62.3 ± 1.15	66.0 ± 1.46	65.6 ± 1.05	2.3 Ns
	Female	62.6 ± 1.31	65.0 ± 2.98	65.2 ± 3.47	65.0 ± 2.03	0.5 Ns
5 Arm (cm)	Male	17.66 ± 0.26	19.2 ± 0.60	18.3 ± 1.43	20.6 ± 0.80	4.4 **
	Female	18.50 ± 0.36	18.4 ± 0.38	20.7 ± 1.10	20.6 ± 0.96	4.2 **

NS— Non-significant. **— Highly significant.

The anthropometric measurements of children are given in table 2. The arm circumferences of male and female children of Bhil communities were more than that of the children belonging to other three communities. The result was statistically highly significant. However such difference was not noticed for Height, Weight, Head and Chest circumferences of the male and female children of different communities.

However the values of Anthropometric measurements of children obtained in the present study were more than the earlier study reported by Mrs. Pande, for children of different tribes. But the values obtained for height (cm), weight (kg) is less than the standard values reported by (ICMR, 1988).

TABLE 3
The Extent of Malnutrition among the Tribal Children as per Gomez Classification

Standard	S-ex	Type of communities			
		Gond	Andh	Pradhan	Bhil
1 Normal	.. Male (N=23)	34.8 (8)	30.4 (7)	17.4 (4)	17.4 (4)
	.. Female (N=12)	33.3 (4)	16.7 (2)	16.7 (2)	33.3 (4)
2 Grade-I (Mild)	.. Male (N=14)	50 (7)	21.4 (3)	14.3 (2)	14.3 (2)
	.. Female (N=15)	20 (3)	53.3 (8)	6.7 (1)	20 (3)
3 Grade-II (Moderate)	.. Male (N=12)	66.9 (8)	16.7 (2)	—	16.7 (2)
	.. Female (N=13)	46.1 (6)	46.1 (6)	—	7.7 (1)
4 Grade-III (Severe)	.. Male (N=1)	100 (1)	—	—	—
	.. Female (N=10)	50 (5)	40 (4)	10 (1)	—

(Figures in parenthesis indicate the number of Children)

The extent of malnutrition among the tribal children as per the Gomez's classification is given in table 3. It is seen that 65 per cent of the children of both sexes are having various grades of malnutrition. 35 per cent children were found to be Normal. Near about 29 per cent children had the Grade -I (mild) malnutrition and 25 per cent children had the Grade-II (moderate) malnutrition and remaining 11 per cent children had the Grade-III (severe) malnutrition. On the whole, it was noticed that more number of the female children had the various degrees of malnutrition than the male children. The higher per cent (60) of normal children was noticed among the Pradhan community followed by Bhil (50) per cent.

On the whole, it can be said that majority of the children surveyed were suffering from Grade -I to Grade -III malnutrition.

Conclusion :

It can be concluded that majority of the children were belonging to the monthly family income less than Rs.1000/- statistical analysis showed that the arm circumference of the male and female children belonging to Bhil community was more than that of other three communities. Higher per cent of Ashram school children were having various degrees of malnutrition. 11 per cent of children had the grade-III (severe) malnutrition.

To overcome with the existing malnutrition problems among Ashram school children more nutritious diet should be provided.

References :

- Anova, (1988). Assessment of nutritional status by K. Vijaya Raghavan and D. Hanumantha Rao, National Institute of Nutrition I C M R, Hyderabad.
- Jelliffe, D. B. (1966). The Assessment of the nutritional status of the community, WHO, Geneva, PP 10-17, 132, 221-228.
- Nehru, J. Messages. Journal of India Council for child welfare 1963, P. 5.
- Pande, V. (1983). Studies on food consumption pattern and nutritional status of Tribal families M. Sc. (Home science) Dissertation submitted to M. A. U., Parbhani.

IMPACT OF FARM FORESTRY ON VILLAGE SOCIO-ECONOMIC LIFE (A CASE STUDY)

**Prof. L.K. Jha and Mrs. Punam Roy,
Head, Department of Forestry
NEHU, MIZORAM CAMPUS,
AIZAWL - 796 007.

INTRODUCTION :

The tribals living in forest areas are dependent upon the forests in several ways. Tribal life and the forest are so closely related that tribals can't visualise life without forests. The twenty-point programme (1986) has defined a large number of activities in support of struggle against poverty. However, the mutually supportive package of self-employment (IRDP, TRYSEM, DWERA), Wages employment (NRE RLEGP and JRY) and area development under DPAP/DDP-constitute the core of poverty alleviation strategy.

The report of the the National Commission on Agriculture, (1976) has stressed the Socio-Economic importance of Social Forestry and Agro Forestry to the rural community as well as in the management of Forest Resources. The Social Forestry is a labour intensive scheme and has a huge employment potential. The NCA (1976) has classified Social Forestry in to three broad categories, viz, urban forestry, rural forestry and farm forestry (Agro Forestry). It will be thus seen that the objectives of Social Forestry are distinctly different from the traditional forestry.

In India per capita energy consumption in the urban areas continues to be more than ten times that of the rural areas, even though nearly 74 per cent of the villages have been electrified, only less than 15 per cent of the rural households are using electricity (Baidya, 1984). In our country about 200 to 300 man days per year are spent by a typical rural family in collecting fire wood (Negi, 1986). The villagers are fully acquainted with the importance of cow dung and agricultural residue as manures but they are diverting over 458 million tonnes of wet dung annually resulting in loss of 45 million tonnes of food valued at about Rs. 90,000 million (Jha and Sen, 1991).

Rural development is not merely the agricultural development but rural transformation as a whole which includes development of all the facts of human resources like social, economic, cultural, spritual and the like of the rural system. Therefore, rural development has to be viewed in its totality rather than fragmented approach (Mishra and Srivastva, 1987).

On the basis of the report of the Advisory Board on energy, present requirement of non-commercial energy is 229 MTCR and it is estimated that this requirement will go upto 280 MTCR by 2000 AD.

Situation in Bihar

Bihar is situated in North East India. The State has total geographical area of 1,73,867 sq. km. with two distinct physiographical regions, namely the Gangetic plains in the northern half and the Chotanagpur plateau in the south. The forest in the state extends over an area 23,300 sq. km. and accounts 16.8 % of the total geographical area.

The plateau region of Chotanagpur and Santhal Parganas

This region forms part of Zone N. 7 popularly known as " Eastern Hill region" of the country. Economically the people of this region are more backward than other parts of the backward state. The tribal population is about 59 lakhs which constitute 13% of the country's tribal population and 8.75% of the total population of the state and 40% of the total population of the region.

Bihar Social Forestry Project

The initiation of a Social Forestry Programme during 1978-79 is an important landmark in Forestry development in Bihar. This programme has become very popular, and a situation has come when the Government, Semi Government, University and Voluntary agencies have joined hands under one umbrella.

As such it was thought worthwhile to evaluate the impact of Farm Forestry programme in the villages of South Bihar. This study will help in knowing about the success of Farm forestry programme in Chotanagpur plateau of Bihar.

OBJECTIVES :

The present study has been designed with the following objectives :—

1. To study the socio-economic characteristics of the tribal farmers.
2. To study the traditional and present trend of Social Forestry/Farm Forestry.
3. To study the impact of farm forestry in solving the problems related to fuel, fodder and timber supply to the tribals.
4. To study the general economy of the tribal farmers.

METHODOLOGY :

Methodology of this study has to be devised in such a way that we get the clear picture regarding living condition of the tribal population, their needs, requirements, land utilisation pattern, their dependence on the forest resources and finally their attitude towards Social/Farm Forestry Programme, only after the study of all these efforts we can study the impact of Farm Forestry,

RESULT AND DISCUSSION

The present study was conducted in Ranchi District of Chotanagpur plateau of Bihar. The study was confined to 5 villages of Ranchi District 60 respondents from each village were selected following random selection technique.

Brief profile of village—RARHA—A tribal Village situated in the hilly areas of Kanke block. The village is surrounded by forests. These village consists of 17 to as as with total Geographical area of about 1440 acres. The total population is 1920. 92.4% populations is of tribals. The average land holding per household 4.9 acres.

KUMHARIA.— A small village of Kanke Block, with 155 families and total population 1157.70 per cent of the population is of tribals. The village is scattered in three pockets. Average land holding per household is 3.2 acres.

SOSAI.—A tribal dominating village, located in Mander Block. Total Geographical area of the village is 1326.03 acres and population 1385.58 per cent of the population is of tribals. Average land holding per household is 7.8 acres.

BELANGI.—A tribal dominated village (95.9%) situated in the plane area of Ratu Block. The total Geographical area of the village is around 415 acres and population 532. The average family size is 7.3 and land holding per family is 3.5 acres

SOCIO PERSONAL CHARACTERISTIC OF THE FARMERS

Data related to Socio - personal characteristics of the farmers are presented in table 1 and 2.

TABLE I
Distribution of Respondents on the basis of socio-Personal Characteristics

Sr. No.	Variables Classification	Villages										
		Rarha n=60 N%		Kumharia n=60 N%		Boreya n=60 N%		Sosai n=60 N%		Belangi n=60 N%		
1	Age (Years)	Young (upto 30 years)	3	5.0	27	45.00	19	31.7	11	18.3	14	23.3
		Middle (31-50 years)	35	58.3	32	53.33	39	65.0	35	58.3	43	71.7
		Old (51 and above)	22	36.7	1	0.67	2	3.3	14	23.4	3	5.0
2	Education	Illiterate	44	73.3	50	83.3	10	16.7	19	31.7	15	25.0
		Read only	3	5.0	3	1.5	6	10.0	8	13.3	8	13.3
		Write only	4	6.7	—	—	12	20.0	6	10.0	8	13.3
		Primary	4	6.7	4	2.5	8	13.3	10	16.7	10	16.7
		Middle High School	3	5.0	—	—	5	8.3	8	13.3	10	16.7
		Graduate and above	2	3.3	2	1.0	15	25.0	6	10.0	8	13.3
3	Type of family	Nuclear/joint	—	—	1	0.6	4	6.7	3	5.0	1	1.7
			35	58.3	41	68.3	21	35.0	41	68.3	34	56.7
4	Size of family	Small (upto 5 members)	25	41.7	19	31.7	39	65.0	99	31.7	26	43.3
		Medium (6 to 9)	12	20.0	11	18.3	14	23.3	25	41.7	13	21.7
		Large (above 9)	41	68.3	34	56.7	32	53.3	30	50.0	37	61.7
		7	11.7	15	25.0	14	23.3	5	8.3	10	16.6	

TABLE 2

Men value along with their Standard errors from personal Characteristics of farmers

Sr. No.	Variables	Rarha N=60	Kumharia N=60	Boreya N=60	Sosai N=60	Belangi N=60
1	2	3	4	5	6	7
1	Age ..	32.83 ± 1.39	31.79 ± 1.23	34.38 ± 1.25	40.53 ± 1.62	43.94 ± 1.72
2	Education ..	0.75 ± 0.18	0.50 ± 0.18	2.88 ± 0.25	2.17 ± 0.25	2.33 ± 0.24
3	Type of Family ..	1.42 ± 0.06	1.32 ± 0.02	1.65 ± 0.03	1.32 ± 0.06	1.43 ± 0.06
4	Size of Family ..	6.28 ± 0.21	7.34 ± 0.27	7.43 ± 0.37	6.95 ± 0.38	7.47 ± 0.63

The data in Table-1 indicate that majority of the farmers in the surveyed villages belongs to middle age group i. e. 31 to 50 years. It is apparent that education brings change in the knowledge, skill attitude and action of the target group. Data reveals that among the selected village illiteracy was recorded maximum in Kumharia (83.3 %) followed by Rarha (73.3%) Sosai (31.7%), Belangi (25.0%) and minimum in Boreya (16.7%).

The higher level of education in Boreya and Belangi is due to good Educational facilities. Besides this economic condition also plays important role in increasing literacy rate. In Rarha and Belangi poor literacy is due to economic pressure. The children keep themselves engaged in traditional occupations like cattle grazing etc., because these activities help poor farmers immediately in maintenance of their family.

If we critically examine, we find that the rural development depends upon the literacy rate of the villagers. In most of the villages of Chotanagpur and Santhal Parganas more emphasis should be given to increase the knowledge level by increasing education.

The average family size of the household in the village is 5 to 7 persons. However, it fluctuates greatly if we consider it by land ownership categories. We find that the family size, among landless and medium size of categories, is approximately 5 persons per household. Where as it increases, in the marginal and small farmer categories. Data also indicates that majority of the farmers, of the selected village belongs to nuclear family system (Rarha-58.3%, Kumharia -68.3%, Boreya- 35.0%, Sosai-68.3% and Belangi-56.7% where as in Boreya village 65.0% of farmers are living in joint family. Pandey (1989) states that the reasons behind this might be the influence of christianity and urban orientation of the the economic necessities which rather influenced the tribals and other weaker sections to restrict the family size.

Occupation :—It is evident that agriculture is the main source of income in all the villages in the ample (Rarha-90.0%, Kumharia and Boreya- 88.3%, Sosai-83.3% and Belangi -80.0 %).

It has been observed that a chain of head loaders consisting mostly of women going outside the village with the headload of woods explains the prime occupation of those who could not disclose their prime occupation. Since agricultural occupation including farm cultivation and agricultural labour alone cannot provide employment through out the year. Hence most of the adult population tries to seek a secondary occupation to supplement this income from prime occupation.

In general the rate of income of the respondents is very low. To these persons, any request or appeal not to cut the forest would be nothing but a jock unless otherwise any scheme can help providing them with gainful employment for survival.

LAND HOLDING AND SOCIO-ECONOMIC STATUS :—

TABLE 3

Distribution of Respondents on the Basis of Economic Characteristics

Sr. No.	Variables	Classification	Villages									
			Rarha		Kumharia		Boreya		Sosai		Belangi	
			N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1	Occupation	Primary (2)	54	90.0	53	88.33	53	88.3	50	83.3	48	80.0
		Secondary (1)	6	10.0	7	11.66	7	11.7	10	16.7	12	20.0
2	Land holding	Landless (0)	7	11.7	8	13.33	7	11.7	11	18.3	14	23.3
		Marginal (0.1-2.5 acres)	27	45.0	30	50.40	36	60.0	32	53.3	28	46.7
		Small (2.6-5 acres)	18	30.0	15	25.00	9	15.0	12	20.0	12	20.0
		Medium (5.1-10 acres)	6	10.0	5	8.33	4	6.7	4	6.7	5	8.3
		Large (10.1 acres and above)	2	3.3	3	5.00	4	6.6	1	1.7	1	1.7
3	Socio-Economic status (Trivedi scale modified)	Low (up to 35 points)	55	91.7	39	65.00	36	60.0	44	73.3	35	58.3
		Medium (36-65 points)	5	8.3	19	31.66	18	30.0	13	21.7	24	40.0
		High (66 and above points)	—	—	2	0.02	6	10.0	3	5.0	1	1.7

Note:—(1) Occupation—Farmers having agriculture as primary occupation were assigned 2 score, and other than agriculture were in classification as secondary occupation and assigned 1 score.

TABLE 4

Men value along with their standard errors from economic characteristics of farmers

Sr. No.	Variables	Villages				
		Rarha n=60	Kumharia n=60	Boreya n=60	Sosai n=60	Belangi n=60
1	2	3	4	5	6	7
1	Occupation	1.90 ± 0.04	1.88 ± 0.04	1.88 ± 0.04	1.83 ± 0.04	1.80 ± 0.05
2	Land Holding	2.98 ± 0.76	2.79 ± 0.41	3.75 ± 0.59	3.13 ± 0.37	2.99 ± 0.46
3	Socio-Economic Status	25.76 ± 1.37	29.51 ± 1.94	43.72 ± 2.79	37.01 ± 2.53	36.15 ± 1.97

Note:—Calculations based on scores

Table 3 and 4 pertaining to the land holding indicates that the average land holding of the farmers ranges between 2.79 to 3.75 acres in all the villages. The maximum number of landless farmers was recorded in Belangi (23.3% Sosai-18.3% Boreya-11.7%). The majority of the farmers belong to marginal category (Boreya-60.0%, Sosai-53%, Kumharia-50.0%, Belangi-46.7% and Rarha-45.0%) The respondents of Boreya had better Socio-economic status, more interaction and received more facilities from the other agencies.

Majority of the farmers in all selected villages fell into low socio-economic status group (Rarha-91.7%, Kumharia 65.0%, Boreya-60.0% Sosai-73.3% and Belangi-58.3%) Highest socio-economic status was observed in Boreya 43.72% and lowest in Rarha (25.76%). The reason for higher Socio Economic status in Boreya may be due to larger land holding, good irrigation facilities etc.,

Due to the various development projects started by Birsa Agril. University, Ranchi and other agencies, the economic status of the tribals is improving day by day..

LIVESTOCK AND POULTRY :-

TABLE 5

Distribution of Respondents having Livestock and Poultry

Sr. No.	Livestock and Poultry	Villages											
		Rarha n=60		Kumharia n=60		Boreya n=60		Sosai n=60		Belangi n=60		Overall n=300	
1	2	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
		3		4		5		6		7		8	
1	Cow	28	46.7	50	83.3	50	83.3	46	76.7	45	75.0	219	73.0
2	Buffalo	3	5.0	18	30.0	15	25.0	10	16.7	7	11.7	53	17.6
3	Bullock	19	31.7	22	36.7	36	60.0	30	50.0	37	61.7	144	48.0
4	Calves	18	30.0	53	88.3	51	85.0	41	68.3	43	71.7	206	68.6
5	Pig	20	33.3	16	26.7	14	23.3	10	16.7	19	31.7	79	26.3
6	Goat	21	35.0	20	33.3	21	35.0	20	35.0	25	41.7	107	35.6
7	Poultry	28	46.7	40	66.7	30	50.0	35	58.3	30	50.0	169	56.3

In the study report of the village for appraisal of the proposed, Bihar "Social Forestry Project" They have mentioned that the study of livestock position indicates that bullocks and Cows are primarily used as draught animals. All the income generating activities, in which the people are engaged at present, revolve around agriculture and allied pursuits in which draught animals are the most important implements. Even the cows are used- more as draught animals than for milking purposes. Rearing of goats (as they do) does not involve any additional labour or cost. Likewise poultry or pigs are reared as supplementary sources of their livelihood.

It is apparent from Table-5 that in selected villages 73.0% of the respondents are having Cows 17.6%, 48.0%, 68.6%, 26.3%, 35.6% and 56.3% of the respondents owned buffalo, bullock, calves, pig, goat and poultry respectively. On an average possession of cattle is maximum in Kumharia, Boreya and minimum in Rarha village. Maximum No. of cattle may be due to the fact that some of the respondents had dairy farm with maximum number of improved breed of Cows.

Respondents of selected villages are taking interest in the livestock and poultry rearing because they are getting technical know how from the Extension Directorate of Birsa Agril. University, Ranchi.

SOURCE OF INCOME OF RESPONDENTS :-

TABLE 6

Percentage Contribution of Different Sector in Total Income of Respondents (Approximately)

Sr. No.	Items	Villages						
		Rarha n=60	Kumharia n=60	Boreya n=60	Sosai n=60	Belangi n=60	Polled n=300	
1	2	%	%	%	%	%	%	
		3	4	5	6	7	8	
1	Agriculture	40	45	39	42	40	41.2	
2	Livestock/Poultry	25	26	34	25	38	29.6	
3	Forestry	20	15	1	10	5	1.2	
4	Service (including wages/labour)	10	11	24	19	15	15.8	
5	Others	5	3	2	4	2	3.2	

Table-6 indicates that agriculture (41.2%) and animal husbandry (29.6%) have major share in the income of the total respondents, followed by service (15.8%), Forestry (1.2%) and others (3.2%). Agricultural practices shared 45.0% of the total income of the farmers of kumbharia which is maximum, and the minimum was at Boreya (39.0%), Maximum contribution of livestock and poultry was observed in Belangi (38.0%), and Boreya (34.0%). Forestry sector contributes maximum income in Rarha (20.0%). Maximum contribution of services, wages and labour was observed in Boreya (24.8%).

The main reason of increasing economic status of farmers is successful implementation of development programmes by the Government agencies as well as Birsa Agril. University, Ranchi. In the beginning of the programme a lot of difficulties were faced in creating an atmosphere conducive to win the good will and confidence of the farmers. Many field camps were organised to bring about an awakening regarding the advantages adoption of improved technology. With the introduction of improved agriculture technology, the agricultural productivity in terms of acreage yield has gone up in these villages. With the introduction of improved animal husbandry and forestry practices, the income level of farmers has gone up. The above view is also recorded by Mishra and Srivastra (1987).

FODDER, FOLIAGE, FUEL AND TIMBER REQUIREMENTS OF THE VILLAGERS :—

Fodder and foliage :—

TABLE 7

Average consumption and Total Requirement of Fodder and Foliage per Family per day.

Sr. No.	Villages	Total no of Cattles including Goat	Tree Foliage			Fodder		
			Average requirements kg/day per animal	Total requirement of Tree Foliage per-day	Total requirement of Tree foliage per year (in Tons)	Average requirements kg/day per animal	Total requirements of per day kg.	Total requirements of Fodder per year in (Ton)
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Rarha (N=60)	137	4	548	200.02	5	685	250.02
2	Kumharia (N=60)	219	3	657	239.82	7	1533	559.54
3	Boreya (N=60)	217	2	424	154.76	7	1519	554.53
4	Sosai (N=60)	192	3	576	210.24	6	1152	420.48
5	Belangi (N=60)	206	3	618	225.57	5	1030	375.95

Total Requirement of Fodder and Tree Foliage per year (In Ton)

	Rarha (N=60)	Kumharia (N=60)	Boreya (N=60)	Sosai (N=60)	Belangi (N=60)
Total requirement of Fodder and Tree Foliage per year (In Ton.)	450.04	799.36	709.18	630.72	601.52

Actually, in most of the villages, there is no organised system of fodder collection activity. The entire system is primitive. The livestock are left, generally in the barren land, in the nearby forest area. Farmers are not selective regarding type of fodder. The total requirement of fodder and tree foliage per year in tonnes is recorded 450.04, 799.36, 709.18, 630.72, 601.52 in Rarha, Kumharia, Boreya, Sosai and Belangi, respectively. (Table -7). In general villagers face the problem of collection of fodder because there is no grazing pasture in the village and there is non availability of fodder cultivation.

In Kumharia villages, farmers are self sufficient. They are growing grasses along with tree species in the waste land. In 17 acres land farmers harvested 13.49, 16.49 and 18.49 quintal sun-dried grass in the year 1987, 1988 and 1989 per acre respectively.

EXTENT OF AWARENESS REGARDING SOCIAL FORESTRY/ FARM FORESTRY :—

TABLE—8

FUEL REQUIREMENTS OF THE VILLAGES

Sr. No.	Variable	Average requirement per Family per day. N=60 (In kg)					Average requirement per Family per year N=60 (In Quintals)					Annual fuel requirement of Villages N=60 (In Quintals)				
		1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
1.	Fire wood	3.60	4.50	5.00	4.50	5.00	13.14	16.42	18.25	16.42	18.25	788.40	985.20	1095.00	985.20	1095.00
2.	Agricultural waste	2.00	1.00	1.25	1.50	1.50	7.30	3.65	4.56	5.47	5.47	438.00	219.00	219.00	228.20	328.20
3.	Cow dung Cake	1.15	1.50	0.75	1.20	1.00	4.19	5.47	2.73	4.38	3.65	251.40	328.20	163.80	262.30	219.00
4.	Total of all kinds of fuel in Villages.	6.75	7.00	7.00	7.20	7.50	24.63	25.54	25.54	26.27	27.37	1477.80	1532.40	1532.40	1576.20	1642.20

Note:—1—Rarha, 2—Kumharia 3—Boreya, 4—Soai, 5—Belangi.

FUEL :—

Table-8 presents total annual fire wood requirement which is 788.40, 985.20, 1095.00, 985.20, 1095.00 quintals in Rarha, Kumharia, Boreya, Soai and Belangi respectively. When total annual requirement of fuel was calculated in sample villages, it came around 1477.80, 1532.40, 1532.40, 1576.20 and 1642.20 quintals in Rarha, Kumharia, Boreya, Soai and Belangi respectively.

From the response of respondents it is apparent that the local community uses wood as a major source of fuel both for cooking and other purposes; Moreover, it is very difficult to get the accurate information about the quantum of self consumed fuel wood.

The problems of collection of fuel wood revolves round the distance and hardships in the exercise of cutting in the wood, stocking it, preparing the bundle and then carrying it to the village. Distance is another problem in fetching the fuel wood.

It is expected that after a few years most of the respondents will be self sufficient in collecting fuel wood from their own farm land. In Kumharia village, in the year 1988 nearly 500 trees were harvested by the farmers from their own farm to fulfill the requirement of fuel wood. Now nearly 250 acres of land of the villagers is under tree cover. In next few years they are expected to become self reliant as for as fuel wood is concerned. In Boreya and Belangi villages, Government agencies have introduced Gobar gas plants. Thus, their dependence on forest for fuel wood is decreasing day by day (Mishra and Kumar, 1990). There is an urgent need to introduce such programmes in other villages also.

In 50 acres of wasteland, farmers were not growing even a blade of grass. But under Silvi-pastoral system farmers harvested approximately 517.6 quintals of fodder in 1988 and 697 quintals in 1989. In Rarha and Belangi village, farmers also tried to grow fodder in their wasteland under the supervision of the experts of B. A. U., but they are not harvesting sufficient quantity of fodder.

TIMBER :—

The total requirements of the timber / poles of the respondents comes around 300.0, 360.0, 480.0, 420.0 in Rarha, Kumharia Boreya and Soai villages respectively. In the sample villages most of the roofs of the houses are constructed with small size poles. The roof requires frequent repairing. As per estimation on an average 4 to 5 Cft. of timber is utilised (Jha and Singh, 1990).

To solve their problems farmers started plantation in their land in most of the selected villages. The most successful work in this connection was done by farmers of Kumharia and Belangi villages. In near future they are expected to become self reliant.

TABLE 9

Extent of Awareness Regarding social Forestry/ Agro-Forestry practices

Sr. No.	Statement	Respondent	Villages											
			Rarha n=60		Kumharia n=60		Boreya n=60		Sosai n=60		Belangi n=60		Polled n=300	
1	2	3	N%		N%		N%		N%		N%			
			4	5	6	7	8	9						
1	Do you know about single row bund plantation	.. A	36	60.0	43	71.7	28	46.7	17	28.3	42	70.0	166	55.5
		.. NA	24	40.0	17	28.3	32	55.3	43	71.7	18	30.0	134	44.6
2	Do you know double row bund plantation	.. A	16	26.7	31	51.7	16	26.6	12	20.0	27	45.0	102	34.0
		.. NA	44	73.3	29	48.3	44	73.4	48	80.0	33	55.0	198	66.0
3	Do you know block plantation of timber species	.. A	37	61.7	31	51.7	15	25.0	18	30.0	16	26.6	177	39.0
		.. NA	23	38.3	29	48.3	45	75.0	42	70.0	44	73.4	183	61.0
4	Do you know block plantation of silk and Lac hos plants	.. A	11	18.3	12	20.0	18	30.0	13	21.6	15	25.0	69	23.0
		.. NA	49	81.7	48	80.0	42	70.0	47	78.4	45	75.0	231	77.0
5	Do you know block plantation of fodder trees	.. A	5	8.4	12	20.0	8	13.3	2	3.3	5	8.4	32	10.7
		.. NA	55	91.6	48	80.0	52	86.7	58	96.70	55	91.6	268	89.3
6	Do you know plantation of timber species alongwith superior quality of grass	.. A	—	—	15	25.0	8	13.3	4	6.6	9	15.0	36	12.0
		.. NA	60	100.00	45	75.0	52	86.7	56	93.4	51	85.0	264	88.0
7	Do you know plantation of timber fruit species along with Natural grass	.. A	24	40.0	38	63.4	13	21.6	15	25.0	21	35.0	111	37.0
		.. NA	36	60.0	22	36.6	47	78.4	45	75.0	39	65.0	189	63.0
8	Do you know plantation of fodder tress along with grass	.. A	4	6.7	11	18.4	5	8.4	—	—	4	6.6	24	8.0
		.. NA	56	93.3	49	81.6	55	91.6	60	100	56	93.4	276	92.0
9	Do you know about silivi-pastoral practices three ture system	.. A	—	—	4	6.6	—	—	—	—	2	3.4	6	2.0
		.. NA	60	100	56	93.4	60	100	60	100	58	96.6	294	98.0
10	Do you know growing agricultural crop along with tree species (scientifically)	.. A	—	—	8	13.4	—	—	—	—	—	—	8	2.7
		.. NA	60	100	52	86.6	60	100	60	100	60	100	292	97.3
11	Do you know growing Agricultural crop along with tree species traditionally	.. A	55	91.7	57	95.0	48	80.0	47	78.4	51	85.0	258	86.0
		.. NA	5	8.3	3	5.0	12	20.0	13	21.6	9	15.0	42	14.0

A=Aware NA=Not Aware

Observations presented in Table 9 reveal that maximum 71.7% of the farmers of kumharia are aware of single row bund plantation, where as only 28.3 % of the farmers of Sosai village are aware of single row bund plantation. In case of double row band plantation maximum percentage (51.7) of awareness was recorded in village kumharia.

About the block plantation maximum percentage (61.7 %) of awareness was observed in Rarha and minimum percentage (25.0%) of awareness was observed in village Boreya.

Very poor response was observed in case of Block plantation of fodder trees only 10.7% of the total respondents were aware of block plantation of fodder trees. 88.0% of the total respondents were not aware of the plantation of timber species, along with superior quality of grass. When respondents were asked regarding growing of natural grass along with timber /fruit tree species, 63.4% respondents of village kumharia indicated awareness.

In case of traditional Agro-Forestry 95% respondents from village kumharia, 91.7% respondents from village Rarha; 80% respondents from village Boreya, 78.4% respondents from village Sasi and 85% respondents from village Belangi indicated awareness. 97.3% of the pooled respondents were not aware of Scientific practices in the field of Agro-Forestry (From-Forestry).

Thus, under present circumstances it is necessary that the experts, Extension workers and others should disseminate knowledge and information regarding the latest technology related to Agro-Forestry. Beside this, scientists Foresters conduct experiments to know the suitable tree species, and suitable combination of trees and grass for each agro-climatic Zone.

EXTENT OF ADOPTION AND IMPACT OF SOCIAL FORESTRY/FARM FORESTRY IN VILLAGES :—

TABLE 10 (A)

Extent of adoption of social forestry/agro-forestry practices in the villages

Practice Items	Bund Plantation										
	Rarha n=60 N %		Kumharia n=60 N %		Boreya n=60 N %		Sosai n=60 N %		Belangi n=60 N %		
1	2		3		4		5		6		
Bund Plantation :—											
(i) Single row timber species plantation	..	—	—	5	8.33	10	16.67	5	8.33	5	8.33
(ii) Double row timber species plantation	..	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(iii) Plantation of fruit trees on bund	..	1	1.67	—	—	5	8.33	2	3.33	6	10.00
(iv) Plantation of fodder trees on bund	..	—	—	2	3.33	—	—	—	—	2	3.33
(v) Plantation to solve the problem of fuel wood.	..	—	—	4	6.67	4	6.67	3	5.00	—	—
	1	1.67		11	18.33	19	31.67	10	16.67	13	21.67

TABLE 10 (B)

Block Plantation Adoption

Practice Items	Rarha n=60 N %		Kumharia n=60 N %		Boreya n=60 N %		Sosai n=60 N %		Belangi n=60 N %		
Block Plantation :—											
(i) Block Plantation timber species	..	4	6.67	10	33.33	6	10.00	1	1.67	8	13.33
(ii) Block Plantation for fuel wood and small timber	..	2	3.33	15	25.00	—	—	4	6.67	5	8.33
(iii) Block Plantation of Arjun and Mulberry for Tassar silk worm rearing respectively.	..	—	—	5	8.33	1	1.67	2	3.33	—	—
(iv) Block Plantation of Lac host plants	..	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(v) Block Plantation of fodder trees.	..	3	5.00	2	3.33	—	—	—	—	—	—
Total	..	9	15	42	70	7	11.67	7	11.67	12	20

TABLE 10 (C)

Silvi-pastoral System Practices

Practice Items	Rarha		Kumharia		Boreya		Sosai		Belangi	
	n—60	N %	n—60	N %	n—60	N %	n—60	N %	n—60	N %
Silvi-pastoral System :—										
(i) Plantation of timber species along with superior quality of Grass.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(ii) Plantation of timber species along with Natural Grass	15	25	30	50	—	—	2	3.33	8	13.33
(iii) Plantation of fodder trees along with grass species	—	—	5	8.33	—	—	—	—	—	—
(iv) Silvi-pastoral practices in three tire system	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(v) Plantation of timber tree species, fodder species and good quality of grass	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Total	15	25	35	58.33	—	—	2	3.33	8	13.33

TABLE 10 (D)

Agri-Silviculture Practices

Practice Items	Rarha		Kumharia		Boreya		Sosai		Belangi	
	n—60	N %	n—60	N %	n—60	N %	n—60	N %	n—60	N %
Agri-Silviculture Practices :—										
(i) Growing of Agricultural crops along with tree species as suggested by the extension worker.	2	3.3	21	35.0	—	—	4	6.6	—	8.3
(ii) Growing of Agricultural crop along with tree species traditionally.	3	5.0	2	3.3	5	8.3	—	—	3	5.0
Total	5	8.3	23	38.3	5	8.3	4	6.6	8	13.3

It is observed that the farmers with large holdings have adopted more Programme related to social forestry and the landless show least interest. The extent of adoption in case of marginal, small and the medium-farmers, is almost the same. Respondents adopted more social Forestry programmes on waste lands Farmers see more benefit on these than agricultural land. Table 10 (A) to 10 (D), dealing with the adoption of plantation reveals that; In kumharia, farmers adopted bund plantation (8.33%), plantation of fruit trees-10% block plantation of misc. species -70% Silvi-pastoral system -50.0% and Agri-silviculture -38.3%

In kumharia, extent of adoption is observed to be maximum in comparison to other villages.

The extent of adoption of Social Forestry/ Farm Forestry largely depends on appropriate technological inputs. This is particularly very much relevant in rainfed farming.

CONCLUSION :—

Adoption of above programme helps in creation of employment opportunities in the villages.

The long term physical assets generated in village in the form of tree belt can not be easily quantified in terms of quick ready income but it will continue to pay heavy dividends to the villagers forever in the future.

The critical ratio of per capita forest and per tribal capita forest of each state shows that the tribal culture is facing challenge for its sustenance and the overall pressure on the forest resources and the forest dwellers is very high.

The problem can be should by achieving rapid progress in the field of Social Forestry/ Farm Forestry. The rapid progress in plateau areas can be a reality only when there is mass involvement of tribals in it. They possess capacity to participate actively in the various activities under the Social Forestry programme.

Tribals may plant trees in their marginal and submarginal lands. They may be allowed by the Government to plant trees in the degraded forest areas lying near their villages. They may adopt Farm forestry in their lands to meet the rapidly growing requirements of fuel, fruits, fodder, food grains etc. It is necessary for the extension staff to examine the social conditions of farmers and motivate them to adopt farm forestry so that their income may rise rapidly. The extent of participation of farmers in Farm forestry depends on the nature of motivation by the extension staff.

In order to make this programme successful on a large scale it is necessary to provide inducement for the involvement of the mass concentrated. Conducted efforts are necessary to provide all the possible incentives to make this programme a grand success.

HABITAT ECONOMY AND SOCIETY IN THE TRIBAL AREA OF GUJARAT

Prof. Ramesh Shroff**

The entire eastern border of Gujarat is known as the tribal belt of the State. It is punctuated by hills and spurs, rivers and rivulets, ravines and gorges which make the whole terrain geographically very difficult and some of its parts quite inaccessible. Nearly 4.8 million tribal people, who form 14.22 per cent of the total population of the State, inhabit this area sprawling over the eastern parts of 8 out of 19 districts and 35 out of 189 talukas of Gujarat. The tribal population in Gujarat is comprised of 28 tribal groups which speak 24 different dialects.

GEO-CULTURAL ZONES :—

Considering the topographical features and climatic variations, all the eight tribal districts, otherwise also known as the Scheduled Tribes Area of the Gujarat State, can be divided into three clear cut geo-cultural zones, northern, central and southern. Each zone is touched by the three adjoining States of Rajasthan, Madhya Pradesh and Maharashtra respectively. The tribal folk living in all the three zones claim to have come from the neighbouring State in near or distant historical past. And therefore the cultural boundary in the tribal area of Gujarat seems never to coincide with the administrative boundary of the State. People living in each zone share more or less similar ecological condition, habitation pattern and economic activity. They also exhibit much commonness in matters of speech, dress, ornamentation, social customs, religious

beliefs and practices. The impact of this composite culture is both ways cutting across the geographical units and affecting the life of the people. In all the three tribal zones, there is a distinct type of habitat, economy and society which are inter-related to each other and conditioned by both geographical and cultural factors.

HABITAT

In each tribal zone stated above the habitat, designated as the natural setting of human existence is peculiar to the local surrounding which includes the physical features of the region inhabited by a group of people; its natural resources, actually or potentially available to the inhabitants, its climate, attitude and other geographical features to which they have adapted themselves. Man cannot exist unless he meets the challenge of his habitat. When tribal culture with relatively simple technology and limited economic resources is seen from the point of its relation to its habitat, this challenge seems so pervasive, as to make the conclusion appear inescapable that habitat exercises a decisive influence in shaping ways of life.

Each of the three geo-cultural zones in the tribal region of Gujarat has following physiographic features which differentiate one from the other.

1. Coverage :—

A. The northern zone includes the eastern parts of Banaskantha, Sabarkantha and Panchmahal, districts. Only one taluka namely

Danta in Banaskantha holds a small number of tribal population called Garasias. Sabarkantha has Khedbrahma, Vijaynagar, Bhiloda and Meghraj talukas having tribal groups known as Bhil Garasias, Dungri Bhils and Kathodis. A part of Panchmahal district which covers Santrampur and Jhalod talukas have tribals called Naik-Naikadas and Bhils. This zone has in all 1307 villages and only 1 town, and is touched by two States of Rajasthan and Madhya Pradesh.

B. The central zone includes the remaining part of Panchmahal district, all the eastern parts of Vadodara district and Bharuch district. Dahod, Limkheda and Devgad Baria talukas of Panchmahals have tribals known as Bhils and Koli Patelias. Vadodara has Tilakwada, Naswadi, Chhotadepur and Jabugam talukas which hold tribal groups named as Tadwis and Rathwas. Bharuch has Jhagadia, Nandod, Valia, Dediapada and Sagbara talukas consisting of tribal groups called Vasavas and Dhankas. This zone has in all 2176 villages and only 3 towns, and is touched by two States of Madhya Pradesh and Maharashtra.

C. The southern zone includes three districts of Surat, Dangs and Valsad. Surat has Mangrol, Palsana, Mandvi, Songadh, Vyara, Bardoli, Valod, Mahuva, Uchhal and Nizar talukas which hold a variety of tribals known as Chaudharis, Dublas, Gamits, Vasawas, Valvis, Kotwalias (also called Vitolias and Barodias), Kolghas and Pomlas. Dang is

*Paper presented to the Symposium on "Tribal Realm" organised by the Deptt. of Geography, University of Poona (30-31st and 1st Nov. 1987).

**Deptt. of Social Anthropology, Gujarat Vidyapeeth, Ahmedabad-380 014.

purely a tribal district of a very small size without any taluka which holds a tribal population of a large variety called Dangi Bhils, Koknas, Gavits, Katkaris, Valvis and Varlis. Valsad district has Bansda, Chikli Dharampur, Pardi and Umbergaon talukas which have tribal groups called Dhodias, Dublas (also known as Halpatis), Konknas and Varlis. This zone is touched by the State of Maharashtra and consists of 1794 villages and only 4 towns.

2. Terrain :

A. In the northern zone of Banaskantha and Sabarkantha there are the hills and spurs of Arvalli range. While a part of Panchmahals has hills and spurs of Vindhya range. The terrain in Banaskantha is very rugged without any vegetation and therefore, the whole area looks very dry and arid. The only river in the Danta tribal area is Arjuni with its two tiny tributaries called Kidi and Mankodi which go dry after the month of February till the next monsoon. The Garasia tribals here are a very hard working group of farmers who irrigate their soil with the help of Persian wheels set on the wells which hold lot of sub soil water because the rocks have fissures. The tribals in this area are also known for collecting oozing water from the rocks through an indigenous method of *saran* or taking out a drain right to the farms for the purpose of irrigating their agricultural soil.

The tribal area in Sabarkantha is comparatively in a favourable position because of the extension of forest hills belonging to the Dungarpur and Banswada forest belt of Rajasthan. And also the flowing of the major river like Sabarmati and several rivulutes like Harnav, Hathmati, Meshwo, Majham and Vatrak, the Bhil Garasia tribals in particular can irrigate their farmlands. While the part of Panchmahals belonging to this zone has the presence of river Mahi but as they live in the high

hills and spurs of the Vindhya range they are deprived of making use of river water flowing much below. The tribals here try to conserve monsoon water by stone bundings on the hilly slopes where they can do some farming.

B. In the central zone inclusive of Panchmahal and Vadodara district the hills are very sparse living a large plain area in between for cultivation. There is an extension of the forest belt of the Nagda region into the tribal district of Dahod bordering Madhyapradesh and therefore the area looks somewhat green. It has also the advantage of irrigating the farmland through the rivulets like Anas and Machhun. The forest area in the Dahod taluka was known in past for growing a superior variety of teakwood called *Sag* and as good variety of *Mahuda* and *Kher* (accasia catechu) trees but the practice of *daziyun* (slash and burn) cultivation the tribals are responsible for the destruction of the forest and the decline of rainfall.

Vadodara district has also the advantage of low lying hills of Vindhya range and the terrain here is less difficult leaving almost a long patch of plains between the hills. Apart from the river Narmada, there are rivulets and tributaries like Sukhi, Orsang, Heran, Ashwan and Men through which the tribal groups like Tadvis and Rathwas can irrigate their soil. Because of several watercourses, the water table is quite high in their wells and this facilitates the tribals to have assured supply of water for drinking and irrigation. Same is true with Bharuch district where it has the biggest advantage of having the prime river Narmada and rivulets like Karjan and Terav. The deep black and alluvial soil encourage the farmers to grow cotton, paddy and jowar alongwith pulses and oilseeds in the valley part of the river Narmada. The tribals here like Dhankas and Vasavas are very hard working

people and they also go for soils conservation through bunding into the ravines.

C. In the southern zone Surat district has the distinct advantage of the river Tapi and the green hills of the Satpura range. The tribals like Chaudharis are the most advanced group amongst all the tribals in the State and are a landed peasantry. Of course another known group like Dublas are unfortunate in not having land of their own and they have to work as bonded labourers in the farmland and mango orchards of highly prosperous farmers belonging to Anavil Brahmins and Leva Patidars of the area. While the third group of Gamits in the Songadh-Ukai area are also good farmers having sizeable amount of land to grow grass as fodder crop, cotton as cash crop and paddy and jowar as food crop. This area also claims a forest land which grows bamboo and reeds on which Kotwalia, Vitolia and Baroda tribals make their living through basketry, making matrolls and brooms.

Next to Surat is the tiny district of Dangs which can be regarded as the hilly and forest region admeasuring 689 sq. miles and having the best jungles in the State. The term Dang itself means forests. Its hill ranges on the northern fringes of the Sahyadri with a number of rivers and brooks, its lush green vegetation and variegated flora and fauna make the district a repository of rare beauty and natural wealth. Other rivulets like Purna and Khapri also provide good irrigational facilities to the knowledgeable farmers like Konknas and Gavits who grow paddy, nagli and jowar.

Valsad district also has main rivers Ambica and Par. and rivulets like Kaveri, Kharera, Auranga, Sasu, Man and Kolak flowing in a zigzag way through the tribal area. Because of the rich alluvial soil the skilled farmers like Dhodias, Kunknas and Valvis grow mangoes and chiku as

fruit crop, jowar, rice and pulses as food crops and cotton and oilseeds as cash crop. The hinter land of the tribal area has scarce hills and more plains, while the tribals living near the border of Maharashtra live in the Sahyadri hills where the Varlis form a large group landless labourers.

3. Climate :

There is a noticeable climatic variation in all the three zones. In the arid hilly area of Banas-kantha in the northern zone, summer is very hot and winter is extremely cold, while in the green hills and ravines of Sabarkantha region summer is less hot and winter is more cold. In the central zone, summer is quite hot and winter is more cold and in the southern zone heat is less and winter is mild because of the lowlying hilly areas and the air surcharged with humidity except but the hilly forest of Dangs where the climate is full of moisture because of heavy rains and dense forests.

Average rainfall in all the three zones is as follows :—

- A. Northern zone: 60 to 80 cm
- B. Central zone : 80 to 100 cm
- C. Southern zone: above 100 to 200 cm

4. Forest :

Gujarat is not richly endowed with forests. Many of the so called forest areas have sparse vegetation, not thick enough to be economically valuable. Among the notable forest tracts are the Gir forest in Junagadh district in Peninsular Gujarat and the border tract to the east in main land Gujarat running from Banas-kantha district in the north, through Sabarkantha, the Panchmahals, Vadodara and Bharuch upto Surat and the Dangs in the south accounting for the 5 per cent of forest land to the total land of Gujarat. The break up of the forest land in three zones, is as follows :—

- A. Northern zone: 11.23 %
- B. Central zone : 39.53 %
- C. Southern zone : 49.24 %

100.00%

5. Minerals :

Only in the Panchmahals and the Baroda districts of the central zone following mineral deposits are found :—

1. China clay at two places
2. Lime stone at one place
3. Felspar at one place
4. Manganese at one place
5. Dolomite at one place.

6. Settlement Pattern :

Almost a similar type of dispersed settlement pattern is found all through out the tribal area in three zones. Of course there are two notable features in the position of house structures:

(1) Houses in some areas are scattered having some distance from each other. Either the homesteads are located in different parts of the hills or are built in the farm of respective tribal family.

(2) In some areas where some amount of levelled land is available, houses are built nearby each other, thus forming a cluster of several houses.

As the topography of the land varies from area to area, the tribal families construct their houses with a view to remain very close to the work place. For example, if the farm land is below in the foothills they construct their house in such way so that they can overlook the crop from above. Generally they prefer to build the house in their very farm and very near to houses of their kinsmen. Usually a tribal village consists of several hamlets. A few number of scattered houses or clusters of houses would make a hamlet and several hamlets make a village. Thus a tribal village has a farflung settlement pattern

spread over a very large area and it takes some days to complete the visit of all the homes in a tribal village. As against this, the settlement pattern in non-tribal rural areas is mostly nucleated one where several houses are aligned in a row having a common wall between two houses. Thus we can see the decisive role of the topography of land in the positioning of houses in the tribal areas. In some hilly areas the houses are on the hill tops and sometimes precariously perched on the slopes.

Another factor affecting the designing and construction of the houses is the availability of building material locally. Most of the tribal dwellings are of **Kutch** type and are generally wattle and daub structures. There are some differences in the material used for making walls and roofs. In most of the tribal areas mud, husk, grass, leaves, reeds or bamboo are chiefly used as a material for the wall. Some prosperous tribal families use unburnt or burnt bricks or stones for making walls and timber for making windows, doors and roofs. Some roofs have slates or tiles or cement sheets or metal sheets. Otherwise most of the roofs are thatched with grass, leaves or reeds. Those tribals who have livestock they prefer to keep them near to their houses in a cattleshed or in a shedded place. All the tribal houses have floor prepared with mud mixed with cowdung. The homesteads in the forest area of Dangs have bamboo floor with mud in laying.

ECONOMY

Agriculture is the main stay of the tribals in most of the area under three zones. In the hilly areas soil is very rocky and top soil cover is very thin so as to make farrowing very difficult and therefore the tribals either prefer shifting cultivation or cultivation by broadcasting seeds. Here the shifting cultivation is not

just on the style of slash and burn cultivation but it is merely changing from one plot to another in the hilly terrain. Those who have their houses in their farms and some drought cattle with them, they go for plough cultivation like the Chaudhris in Surat district or the Konkans in Valsad and Kunbis in Dang district.

Nearly 70 per cent of the total farmers are marginal and have very limited resources to use them as inputs. As a result, per acre crop yield is very low and of very inferior quality. It is true that agriculture in tribal area is mostly of subsistence level and they consume whatever they produce, thus leaving no marketable surplus. Here in matters of cultivation, we see the environmental factor playing a very important role in the life of tribals as most of them are dependant on monsoon, more particularly those who live in the hard rugged terrain where also scanty or erratic rainfall make the tribal farmers either dependents or fatalist.

Those tribals who live in the forest areas and have no permanent land to cultivate, either go for collecting minor forest produces, or for fishing. Some make seasonal migrations to work as farm or forest labourers mine workers. There are no crafts or cottage industries in the tribal area from which tribal families can make out their living. Only a few tribal groups like Kathodis or Katkaris go for collecting **Kattha (catechu)** from the **Kher** trees and the **Kotwalias** (also called **Vitolia** and **Barodia**) who are engaged in making baskets, mats and brooms from bamboos, reeds and grass which in the form of raw material has its limited availability in the local area.

The type of soil, the amount of rainfall and the weather conditions taken together work as an environmental factor limiting the agricultural development of the

tribals. Another cultural factor like insufficient farming skill and low level of technology also play a restrictive role in the life tribals. For the artisan groups like Kathodis and Kotwalias, short supply of raw material and caused by the windling of forest play a very crucial role in the continuity of their work.

Many of the tribal group in the central and southern zones practice barter economy exchanging goods against goods and services for services. As a result they depend much on weekly markets in their areas on a regular basis for all their household and day-to-day requirements which they can obtain through bartering at such markets. These market places are also the meeting places for friends and relatives. Thus this type of cultural factor also affect their economic activity.

As most of the tribals prefer to live in geographic isolation and out of the orbit of the outside world, they live in a very self-contained realm with little ambition and less expectation in life. Thus they like to pass life in their small world conditioned by so many geo-cultural factors.

SOCIETY

Anthropologists claim that tribal society is very simple and less articulate. This is partly true. Like any highly urbanized or industrialized society, tribal society is not that much complex and highly intricate. But the social organization in the tribal area is not as simple as it is thought to be.

The entire tribal population in the State is divided into several patrilineages. This means that in the tribal family lineage is traced through father and descent is on the male line. In every tribal home father is the ruling authority and girl after marriage goes to stay with husband's family. In short, the tribal society is patriarchal, patrilineal and patrilocal. This principle is manifested in their habitation pattern

too. As stated earlier, tribals live in small hamlets and in every hamlet relations on the paternal or the agnatic line prefer to stay next to each other. Thus in every hamlet or a cluster of houses, relatives or the kingroup of the father side stay together. Many of the tribal families are of joint or extended type. Because of the shortage of living room and nature of the structure of their dwelling, sons after marriage go outside the family to live in a separate house raised in the vicinity of the parental home but for all purpose they live a joint economic life sharing same occupation and holding joint proprietary rights over land and cattle if any. They have a very limited amount of land and cannot afford to have it fragmented or sub-divided through the partition of landed property.

If they have division of land after father's death, it is just nominal but never factual. They farm land together and help each other in the farm work right through all the agricultural operations beginning from tilling, sowing, weeding, harvesting and upto crop sharing or even marketing. Thus kinship is the binding factor in their habitation pattern and economic life.

Some tribal groups in central and southern zones practice cross-cousin marriage where children of mother's brother and father's sister can intermarry. This social practice also helps to keep land intact in the family. There are certain tribal groups like Chaudharis, Gamits, Konkans and Dhodias have a social practice where daughter being the eldest child in the family after marriage prefers to stay with her parents and her husband comes to stay in her parental home for a period of few years or permanently to help the in-law's family in their farmwork. Such a son-in-law is known as **Khandhadiya** and his children inherit the right to till the land as part of their mother's right in the family property.

This is also a social mechanism to avoid sub-division or fragmentation of land through succession or inheritance. Their network of religious beliefs and practices also help them to stay, work and pray together. Thus co-operation and collectiveness are salient features of the tribal society. Even the artisan groups like Kathodis and Kotwalias also practice cross-cousin marriage to guard their professional skill among their kith and kin. Those

tribals who have no land and live on hunting or fishing, they prefer this kind of marriage to keep the right over the hunting land or fishing area within the confines of the family. Such types of social organization based on close kinship affinity also help to hold the family right of using water from the community well or the village tank.

CONCLUSION

Thus the three important elements-habitat, economy and society in tribal culture in

Gujarat are fairly interwoven with each other and the tribal development also takes place along the lines of social affinity or cultural accretion with their increasing adaptability to and control over the surrounding environment. In short, there is a constant interplay between environmental and cultural factors in the life of tribals and their progress or development depend much on the determinism of either one or two of these factors.

MEDICO-ETHNOBIOLOGY OF THE KATKARIS AND THAKURS

* Robin D. Tribhuwan

** Preeti Peters

INTRODUCTION

Plants, animals, vegetables and minerals with known medicinal properties are found in every ecological region, from rain forests to deserts. They provide the basic ingredients not only for traditional medicines, but also for chemical derivatives for modern allopathic medicines. The healing properties in plants, vegetables, animals and minerals are due to virtues vitamins, alkaloids, oils, fats, mineral salts, hormones etc.

Throughout the ages, man has been devising ways and means to take care of the sick in the community (Newell 1975 : 55). He has been extracting and exploiting plant, animal, vegetable and mineral resources from the natural environment to meet his medical and health requirements. Chemotherapy i. e. treatment using plant, animal, vegetable and mineral extracts is one of the oldest healing methods known to mankind. (Sas : 1984-25) This is especially true with the tribal societies who have been dwelling in the forests and on the hills and mountains for ages. These tribals not only depend on the forests for medicines, but infact for their livelihood, occupation and employment.

This is not to say that Chemotherapy is the only type of therapy prevalent in tribal medical systems. Speaking about the different types of ethno-medical therapies Lieban (1973 : 1044) has stated that "Therapy in

ethno-medicine is a vast subject, it includes mechanical, chemical and magico religious procedures.

The use of plant, animal, vegetable and mineral extracts is predominantly found in Chemo and mechanical therapy even to some extent in magico-religious therapy. Glick (1967) points out that magico-religious therapy is often used with mechanical and chemical therapies. This perhaps is done to give both psychological and physical relief to the patient. The use of plants, animal, vegetable and mineral extracts plays significant role in ethno-medical therapies.

The surrounding natural flora and fauna thus, not only serve as a source of medicine to the tribals but also for other needs such as food, timber, alcoholic beverages, fibre, oil, etc. It is because of this close and mutual interdependence of the tribals with plants and animals there has been a symbiotic relationship between the tribals and their environment.

To a certain extent that references of plants and animals are found in folktales, myths, marriage songs, rituals etc., of the tribals therefore their culture ecological relationship is symbolic and meaningful.

The ethno-botanists define the relationship between human societies and plants as "ethnobotany" (Jain SK 1981). The medico-ethnobotanical interest precisely focus on the investigation of unknown and little known

medicinal plants, their chemical composition and the therapeutic procedures found in a group a culture or a geographical region.

In recent times medico-ethnobotanical studies have received much attention as in important science, because its importance has been chiefly realised in respect of varied medicinal use of plants among the tribal and rural societies. Jain SK (1981 : VII) states that Medico-ethnobotanical studies bring to light the numerous little known and unknown uses of medicinal plants especially some of which have greater potential.

The phenomena of ethno-medicines has been interpreted differently by anthropologists and botanists. The anthropological studies concerned with the domain of ethno-medicine highlight the various beliefs and practices regarding health and disease, which are indigenous to a culture and the conceptual frame work of which is not derived from modern medicine. (Hughes 1968 : 99 Foster GM 1981 : 21) Medico ethnobotanists on the other hand focus their interest on studying the unknown and little known medicinal plants, their chemical composition and the therapeutic procedures associated with treatment. This is not to say that all traditional societies have been depending on the plant resources only to take care of the sick in the community.

* Research Scholar Dept. of thropology, University of Poon. Pune 411 007.

** Instructor, Mt Carmel School, Lunanagar. Pune.

3 ACNOWLEDGEMENT : We are grateful to 'PEACE' for encouraging this project.

Pune Ecological Action for Community Environment, Pune 411 003.

The phenomena of ethno-biology i. e. The relationship of plants as well as animals with the human societies, is recently gaining popularity with not much research work conducted in this particular area. Especially there has not been much work done on medico-ethnobiological studies. Our field work experience in different tribal areas has convinced us of the fact that tribals not only use plant extracts as medicine but also the animal extracts. This paper highlights the plant and animal medicines used by two tribes of Western Maharashtra namely of the Katkaris and the Thakurs residing in the same ecological habitat of Karjat tahsil, Raigarh district. The main emphasis in this paper is laid on the recognition of the significance of usage of plant as well as animal medicine in tribal ethno-medical therapies.

METHODOLOGY RESEARCH SETTING

This research paper is based on first hand qualitative data collected over a period of three months (Jan. Mar. 1991) on the Medico-ethnobiology of two major tribes of western Maharashtra, namely the Katakars and Thakurs inhabiting on the hills and plains of Karjat tahsil, Raigarh district. The informants of both the tribes were non-randomly drawn from ten Katkari and Thakur settlements spread in three panchayat villages namely-Pathraj, Kashale and Kotimbe. These tribal settlements are situated about 17-20 kms. away from their thasil headquarters (Karjat) which lies on the Bombay-Pune rail route. Both the Katkari and Thakur settlements are surrounded with forests and as such these tribals depend on the natural resources to a great extent for their livelihood.

RESEARCH TOOLS AND TECHNIQUES

Data collected on the various plant and animal resources used as medicines used by the Katkaris

and Thakurs was collected using anthropological tools and techniques such as informal-indepth interviews of family and village elders, the medical specialists (in this case the herbalists), patients and key informants. Participant observation method was one of the most reliable method used to cross-check the validity of the data collected through indepth interviews, by participating in rituals, associated with collection, preparations and administration of herbs and animal medical extracts, the method of preserving these medicines etc.

There are six types of traditional medical practitioners available in this area including Bhagats, Bhagatins (Shamans), Vaidus (herbalist) Suine (Midwives), Potdharis (Assistant Midwives), Mantriks (Snake and Scorpion bite specialists) and the Had Vaidus (Bonesetters) Kurian J. C. and Tribhuwan Robin (1990-251).

Our indepth interviews were focused on 40 Vaidus (herbalists) of both the tribes to assess the various types of plant and animal medicines used by them. Besides the Vaidus, family and village elders were interviewed to assess their knowledge of medical herbs and animal extracts used as medicines.

Our close association and personal rapport with medical practitioners and other informants for last seven years has made it possible and assisted us in obtaining qualitative data on the hidden secrets of plant and animal medical resources utilized by the Vaidus of both Katkari and Thakur tribes. Analysis and data processing was done manually keeping in mind the comparative medico-ethnobiological aspects.

ANIMAL MEDICINES USED BY THE KATKARIS

Medicines prepared from the different bodily parts of the animals are used by all the three

tribes namely the Mahadeo Kolis, The Katkaris and Thakurs which are predominantly found in Karjat tahsil. Our study has however convinced us of the fact that out of the abovementioned tribes the Katkaris make maximum use of animal extracted and some of the animal extracted medicines used by the Katkaris.

1. Mongoose

Local Name.— Mongoose,
Animal part used.— Hair,

Method of administration.—
The hair of the mongoose are burnt. Its ash is mixed with a tea spoon of jaggery syrup and taken twice a day as a remedy for asthma.

2. Monitor

Local Name.— Ghorpad,
Part Used.— Fat.

Method of Administration :—
Oil extracted from fat of Monitor is used as a remedy to massage joint pains.

3. Bat

Local Name.— Vatwaghul,
Part used.— entire body.

Method of Administration :—
The entire body of the bat is cleaned, boiled and cooled. The thick fatty precipitate or layer which is formed as a result of cooling is mixed in a glass of water and taken twice a day as a remedy for asthma.

4. Hen

Local Name.— Kombdi,
Part used.— Anus.

Method of Administration :—
Oil extracted from anus of the hen which used as a remedy for burns and wounds.

5. Tortoise

Local Name.— Kasav,
Part used:— Blood.

Method of Administration :—
A teaspoon of freshly extracted blood of the tortoise is taken as a remedy for asthma.

6. Tortoise

Part used - Head.

Method of Administration:—
The head of a tortoise is rubbed on a stone using some water. This water is collected in a glass.

The Patient is given two spoons of this water a day as a remedy for blood stools.

7. Monkey

Local name - Vanher.

Part used - intestinal waste.

Method of Administration:—
intestinal waste of a monkey after killing it is mixed with turmeric powder and some salt. This mixture is then packed in butea frondosa leaves and heated on slow fire. It is then left for drying in the sun. Half spoon of this dried powder is mixed in a glass of water and taken twice a day as a remedy for cholera.

8. Peacock

Local Name-More.

Part used - Claw.

Method of Administration:—
The claws of peacock are boiled in groundnut or coconut oil. This oil after filtering, a few drops are dropped in the ear as a remedy for earache.

9. Deer

Local name - Sambar.

Part used - Horn.

Method of Administration:—
Powder prepared from the horns of the sambar is mixed with alum to make a paste by adding some water. This paste is used as a remedy for swellings and sprains.

10. Cow/Bull

Local Name- Gay/Bail.

Part used - Horn.

Method of Administration:—
The horn of a cow or bull is burnt till it turns into ash. This ash is mixed with pongamia pinnata oil and applied externally as a remedy for piles.

There is yet another remedy for piles the patient suffering from piles is made to sit on the hard shell of the tortoise corpace or by touching the head of a living tortoise to the affected part of of the patient suffering from piles.

11. Wild boar

Local Name - Randukkar.

Part used-Fat oil.

Method of Administration:—
The oil prepared from the fat of the wild boar is used a remedy for massaging joint pains.

12. Bantiquet

Local Name - Ghoose.

Part Used - Whole body.

Method of Administration —
Meat of the Ghoose is consumed as a remedy for T. B. and Arthrities.

13. Fox

Local Name-Kolha.

Part used - Skin.

Method of Administration —
A cap made from the skin of the fox having fur is worn by a paralytic patient, especially one whose facial parts have severally been affected. The Katkaris believe that the fact getsits original form as a result of employing this remedy. The meat of fox is consumed as a remedy for arthrities.

14. Wild Dove

Local Name - Parva

Part used - Meat.

Method of Administration —
Wild Dove's meat is consumed as a remedy for asthma,

15. Cat

Local Name - Manjar.

Part used - Teeth.

Method of Administration —
Cat's teeth are ground into powder form. This Powder is mixed with pongamia pinnata oil and applied on wounds which have been caused as result

of rat bites. The Katkaris believe that the rate poison is absorbed by the teeth of the Cat, thereby neutralizing the effect.

16. Goat

Local Name - Bakri.

Part used - Milk.

Method of Administration:—
Goat's milk is used as a remedy for sore-eyes. Four to five drops of goat's milk are dropped in the eyes of a patient suffering from sore-eyes.

Among the Bhils of Mundalwad, Dhule district, a very strange remedy is employed for sore eyes. Chicken droppings are place on the eye lids of the patient suffering from sore eyes. When he/she goes to bed. The eye lids are cleaned the next day with hot water. At times ever excreta of dogs is place on the eye lids as a remedy for sore eyes. On the other hand the Warlis of Ramkhind district Thane used dried human excreta which is burnt into as mixed with coconut oil and its paste is applied on the eye lids. (Tribhuvan R. D. 1988 : 51) Therapies using excretas may sound funny to an educated urbanite, but we must try to understand these practices as defined by the native's themselves. Every therapy has certain meaningful implications and rationalizations as defined by the natives. For instances the Bhills believe that the Dog's excreta gives a coling effect to the eyes and removes the redness from the eyes of the patient.

MEDICAL IN HERBS USED BY THE THAKURS :

The Thakur vaidus (herbilists) compared to the Katkaris, make maximum use of herbal medicines than animal medicines. This is not to say that the Thakur herbilists do not recommended animal medicines for curing their patients, but by and large they prefer herbal medicines for administering most ailments.

Following are some medicinal herbs used by the Thakur Vaidus.

1. *Terminelia chebula*

Local Name - Hirda.

Part used - Fruit.

Method of Administration :— One teaspoon full of powder prepared from the epicarp of the dry *terminelia* fruit is mixed with a cup of water and taken twice a day as a remedy for cough.

2. *Vitex Negundo*

Local Name - Nirgudi.

Part used - Leaves.

Method of Administration :— Juice extracted from fresh *vitex* leaves is squeezed in the affected nostril of a patient suffering from migraine. There is yet another remedy to relieve migraine pain. Petiole of mango leaf is thrust hard into the affected nostril of the patient suffering from migraine in order to remove the spoiled blood from the affected part of the forehead. It is believed by the Thakurs that migraine occurs as a result of spoiled blood and as such must flow out from the forehead through the nostrils.—At times the corrosive black fluid of *semicarpus anacardium* is applied externally on the forehead to get rid of spoiled blood.

1. *Abrus precatorius*

Local Name - Gunj.

Part used - Leaves.

Method of Administration :— Fresh leaves of *abrus precatorius* are chewed as a remedy for cough and cold.

4. *Ficus glomerata*

Local Name - Umber

Part used—Sap extracted from roots.

Method of Administration :— Sap which is collected overnight in a pot from the *ficus glomerata* roots is given to patient's suffering from chicken pox, boils and measles.

5. *Calotropis gigantea*

Local Name - Rui.

Part used - Root.

Method of Administration :— Root of *calotropis* plant is ground and mixed with two teaspoons of honey and taken at bed time as remedy to abort two months of pregnancy.

4. *Hollerehna antidysenterica* :—

Local Name - Kuda.

Part Used - Bark.

Method of Administration :— A teaspoon of powder prepared from the dry bark of *Hollerehna* is mixed in a glass of water and taken twice as a remedy of diarrhoea.

7. *Argemone mexicana*

Local name - Pivlirui.

Past used - Latex.

Method of Administration :— The yellow latex of *argemone mexicana* is put in the eye of the patient suffering from conjunctivitis. The powder is prepared from the seeds of *Argemone* mixed with *pongamia pinnata* oil and is applied externally as a remedy for scabies.

8. *Tectona grandis*

Local Name - Sagwan.

Part Used - Leaves.

Method of Administration :— Ash of *Tectona* leaves is mixed in Chicken fat oil and applied externally on wounds and cuts.

9. *Butea frondosa*

Local Name - Palas

Part Used - Flowers

Method of Administration :— The flowers of *butea frondosa* reheated and tied on the belly of a patient suffering from kidney Stone.

10. *Pongamia pinnata*

Local Name - Karanji.

Part Used - Seed Oil.

Method of Administration :— Seed oil is applied and massaged on affected joints of Arthritis patients.

11. *Syzygium Cumini*

Local Name - Jamun.

Part Used - Bark.

Method of Administration :— 1-2 spoons of powdered bark, mixed with water taken twice a day as a remedy for dysentery.

12. *Azadrachta indica*

Local Name - Limb.

Part used - Leaves.

Method of Administration :— Paste prepared from the leaves is applied as a remedy for scabies.

DISCUSS AND CONCLUSION

The present study has convinced us of the fact that the tribals not only use herbal medicines but also animal sources as medicines for healing purposes. Researches in ethnomedicine and Medicobotany have thus far documented numerous little known and unknown medicinal herbs used by several tribal communities, but not much efforts has been made to study the medical resources extracted from animal products and bodily parts, so as to improve its scientific utility for the benefit of mankind. Researches to explore in detail the animal medicines used by the tribal and rural folk and the various active ingredients present in the animal extracts should be encouraged. Animal medicines unlike the plant medicines have proved to be effective and safe. Speaking about the various types of drugs which are extracted from animal resources Gaitonde and Kulkarni (1976 : 9-10) have cited examples such as insulin is obtained from beef and pork pancrease. The pituitary, adrenal glands, testes and thyroid serve as an important source of drug used as replacement therapy besides hormones, many other drugs like liver extracts. *Cynocbalamine*, Vit. A., Vit. D., etc., are obtained from animal sources.

Since folk medicine has shown to have intrinsic utility, it should be promoted and its potential

developed for the wider use and benefit of mankind. It needs to be evaluated, given due recognition and developed so as to improve its efficacy, safety and availability and wider application at low cost. It is already the peoples own health care system and is well accepted with in their cultural frame of reference. Its recognition promotion and development from a whollistic perspective would certainly secure due respect for people's culture and medical heritage. As a Bannerman (1983-326) points out that herbal medicines have certainly proved to be effective safe and culturally acceptable and that the rural and tribal folk are unable to purchase the allopathic drugs because of its high cost. It is therefore necessary to explore the hidden Medico-ethnobiological knowledge of the tribal medical heritage, So, as to scientifically build upon what is available traditionally.

SUGGESTIONS

In closing we would like to present the following suggestions which should be on the priority list as far as researches to be conducted in the field of Medico-Ethnobiology and uplifting or promoting traditional medicines is concerned.

1. More detailed and scientific recording of the herbal as well as animal medicines used by the traditional medical practitioners should be conducted, so as to improve scientifically its efficacy, safety and availability at low cost. for the benefit of rural and tribal masses.

2. Assessing and evaluating the cltural perceptions of the native's rational regarding the intrinsic qualities present in the plant and animal medical sources from an emic perspective, by exploring why a particular plant or animal part is used as a remedy for a given ailment.

3. Encourage cultivation of medicinal plants with the help of traditional medical specialists, school teachers and students village mahila mandals and youth group in places such as vilage grazing lands, gardens, school gardens, farms on the river banks etc.,

4. Documentations of the cultural and normative values associated with medicinal plants and animals and understanding the ritualistic and behavioural aspects which are associated with collection, preparation and administration of drugs.

5. Encourage primary health centre staff to work with traditional medical practitioners, school teachers, panchayat members mahila mandals, Bhajan mandals and so on.

6. Health eduction programmes must be based on sacred values, so as to make them culturally acceptatable.

REFIRENCES

1. Bannerman Robert 1983. The role of traditional Medicine in primary Health care, in Bannerman and other edited traditional Medicine and Health coverage. WHO Geneva.
2. Gaitonde B and Kultarni Rs. 1767.

General Principles of Drug action. popular Prakashan, Bombay.

3. Glich 1767. Medicine as an ethnogrphic Category.,

The Gimi of New Guinea Highlands, Ethnology 6 : 21-56.

4. Foster George 1983. An Introduction to ethnomedicine, in Bannerman and others edited, Traditional medicine and Health coverage WHO Geneva.

5. Hughes Charles 1968. Ethnomedicine, in encyclopedia of social science Vol. 10 : 90.

6. Jain SK 1981. Glimpses of Inidian Ethnobotany, Oxford and IBH publishing company, New Delhi.

7. Lieban Richard 1973. Medical Anthropology, in Henigman (ed) A hand book of social and cultural Anthropology MC. millan Company, London.

8. Sas A. C. 1984. Plants and Health, Eastern publishing association.

9. Newell K (ed) 1975. Health by people, WHO Geneva.

10. Kurain J. C. and Tribhuvan Robin 1990.

The traditional Practitioners of Sahyadri, in The eastern Anthropologist Vol. 43 : No. 3 July-September Issue, published, ethnographic and folk culture society, Lucknow.

11. Tribhuvan Robin 1988. Ethnomedicine - a comparative study unpublished fied work report Department of Anthropology, University of Poona.

AN INVESTIGATION INTO THE TRAINING NEEDS OF TRIBAL FARMERS ON ANIMAL HUSBANDRY AND ALLIED PRACTICES

A. R. Ambegaonkar
S. D. Wangikar
S. S. Gajare

INTRODUCTION :

Tribal farmers have to do a lot with the rural development but due to lack of knowledge and skills in different areas like agriculture, animal husbandry and allied practices they cannot use available resources in proper and scientific way. Hence, they could not improve their standard of living. It is imperative that the farmers to be trained in animal husbandry and allied practices to keep them abreast of the latest innovations available so as to maintain its quality and stability in production.

Amarsingh and Surajsingh (1981) said that "One of the ways to impart new knowledge and

skills, to the farmers is to have a continuous training programme for them."

Keeping the above facts in view present study was planned with the following specific objectives :

1. To know the training needs of tribal farmers.
2. To explore relationship between personal and socio-psychological characteristics and training needs.
3. To know the duration, place and time of training.

METHODOLOGY :

The study was carried out in tribal sub-plan area of Kinwat Taluka, because more than 30 per cent of the total populations

in this taluka belongs to different tribal communities. The study was specifically confined to a total of five villages. Out of these five villages a total of eighty respondents were selected by stratified random sampling procedure. The respondents were interviewed personally to secure desired information. Data were analysed by using simple statistical tools like percentage and persons co-efficient of correlation.

RESULT AND DISCUSSION :

The broad objective of this study was to identify the training needs and to know whether certain personal and socio-psychological variables affect the training needs. The findings of the study were as follow :

Assessment of Training Needs :

TABLE I

Assessment of training needs in animal husbandry and allied practices

Sr. No.	Training Programme	Most Important		Important		Not Important	
		No.	Percentage	No.	Percentage	No.	Percentage
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Feeding of cross-breed cow	5	06.25	47	58.75	28	35.00
2	Diseases of cross breed cow	4	05.00	52	65.00	24	30.00
3	Diseases of improved breeds of sheep	5	06.25	53	66.25	22	27.50

1. Ex. P. G. Student.
2. Asstt. Professor of Extension, M. A. U., Parbhani.
3. Ph. D. Student, Department of Extension, M. A. U., Parbhani.

TABLE 1—contd.

Sr. No.	Training Programme	Most Important		Important		Not Important	
		No.	Percentage	No.	Percentage	No.	Percentage
1	2	3	4	5	6	7	8
4	Feeding of improved breeds of sheep	5	06.25	49	61.25	26	32.50
5	Feeding and care of improved breeds of buffellows	13	16.25	42	52.50	25	31.25
6	Diseases of improved breeds of buffellows and their management	14	17.50	48	60.00	18	22.50
7	Poultry feed	17	21.25	50	62.50	13	16.25
8	Development of poultry as special enterprise	02	02.50	45	56.25	33	41.25
9	Poultry diseases	15	18.75	49	61.25	16	20.00
10	Animal hygiene and management	02	02.50	48	60.00	30	37.50
11	Feeding of live stock during pregnancy	25	31.25	50	62.50	05	06.25
12	Producing good quality fodder	15	18.75	55	68.75	10	12.50
13	Animal hygiene and management	—	—	35	43.75	45	56.25
14	Feeding of livestock during famine	—	—	32	40.00	48	60.00
15	Quality meat production	—	—	25	31.25	55	68.75
16	Importance of record keeping	2	02.50	35	43.75	43	53.75
17	Using chaffcutter for cutting fodder	13	16.25	55	68.75	12	15.00
18	Recording temperature of an animal	14	17.50	55	68.75	11	13.75
19	Milk marketing	06	07.50	64	80.00	10	12.50
20	Milk product	05	06.25	50	62.50	25	31.25

The data in Table-1 revealed that, feeding of livestock during pregnancy was the most important training need felt as first by substantial percentage of the respondents. (31.25 per cent). While poultry feeding was the second training need expressed as most important by 21.28 per cent of the respondents. Poultry disease and producing good quality fodder were found to be third training need perceived as most important by 18.25 per cent of respondents.

Table-1 also revealed that, milk marketing was the first training need perceived as important (80.00 per cent) while producing good quality fodder, using the chaffcutter for cutting fodder and recording temperature of an animal were the second training need felt as important by 68.75 per cent of the respondents. Disease of improved breeds of sheep was ranked as third training need felt as important by 66.25 per cent of the respondents. It was also clear from Table-1 that, quality meat

production was the training need felt as not important by majority of the respondents (68.75 per cent) followed by feeding of livestock during famine (60.00 per cent) and Animal hygiene and management (56.25 per cent).

Thus it can be concluded that aspects like feeding of livestock during pregnancy and poultry feeding, should be given due consideration while organizing training programmes for tribal farmers.

Relationship between personal and socio-psychological variables with training needs :

TABLE 2

Relationship between personal and Socio-psychological variables (n=80)

Sr. No.	Variables	'r' value
1	Age	0.340**
2	Education	0.400**
3	Land Holding	-0.210
4	Annual income	0.315**
5	Social participation	0.234**
6	Agricultural beliefs	-0.009
7	Conservatism	-0.340**
8	Fatalism	-0.419**
9	Authoritarianism	-0.167
10	Attitude towards new Agricultural technology	-0.133

* Significant at 0.05 per cent level

** Significant at 0.01 per cent level.

A glance at relational analysis (Table-2) showed that, age, education, annual income and social participation were observed to be positively and significantly related with training needs there by implying that with the increase in these variables there was increase in the expression of training needs by respondents. This finding was supported by Singh and Gill (1985). The variables which have negative and significant relationship were conservatism and fatalism, rest of the attributes like land holding, agricultural beliefs authoritarianism new and attitude towards agricultural technology had negative but non-significant relationship with training needs. This meant that with the increase in the variables like conservatism and fatalism there was decrease in the expression of training needs by the respondents.

Duration, place and Language of training :

TABLE 3

Distribution of the respondents on the basis of duration, place, time and Language of training.

Sr. No.	Item	Number	Percentage
1	2	3	4
I Duration			
1.	upto one week	33	41.25
2.	upto two weeks	25	31.25
3.	upto three weeks	12	15.00
4.	upto one month	10	12.50
II Place			
1.	Village	42	52.50
2.	Taluka	15	18.75
3.	District	16	20.00
4.	Agricultural University	07	08.75
III Season Time			
1	Kharif	05	06.25
2	Rabi	04	05.00
3	Summer	44	55.00
4	Other	27	33.75
IV Language			
1	Marathi	75	93.75
2	Local	05	06.25

It was observed from Table 3 that 42.25 per cent of respondents wanted training for a period of one week. About 31.25 per cent of them expressed to have training for a period of two weeks while 15.00 per cent and 12.50 per cent wanted training for a period of three weeks and one month respectively. It was evident from same table, that substantial percentage (52.50 per cent) of respondents preferred to village as the venue for the training. As good as 20.00 percent and 18.75 per cent, expressed their

desire to have training at district and taluka place where as only 8.75 per cent wanted the Agricultural University as venue for the training. It was observed from same table that 55.00 per cent of the respondents suggested to have a training in summer season while 6.25 per cent and 5.00 per cent of them expressed to have training in Kharif and Rabi season respectively. With regards to language of training it was observed that majority of the respondents (93.75 per cent) preferred Marathi as language of training while only 6.25 per cent expressed to have atraining in local language.

Majority of the respondents desired to have training at their own village in summer season with the fuse of Marathi as a language for gaining knowledge upto one week duration. It will be advisable to take into account on priority basis expressed desire of the farmers to have training at their own villages, in summer season using vernacular language. This will facilitate to ensure greater participation of tribal farmers with increased interest and a enthusiasm.

References :

- Amarsingh and Surajsingh (1981) A study on training needs of tribal farmers. Indian Journal of Extension Edu. 17. (3 and 4) : 81-82.
- Singh, N. P. and Gill S. S. (1985) Relationship of training needs fulfilment with personal characteristics of the farmers. Indian Jour of Extn. Edu. 21 (3 and 4) : 91-92.

खानदेशातील "गावित आदिवासी"

डॉ. शिवाजी ना. देवरे*

हल्लीच्या धुळे व जळगाव या दोन्ही जिल्ह्यांचा प्रदेश मध्ययुगीन काळापासून "खानदेश" या नावाने ओळखला जात असे. एकत्र जिल्हा म्हणून धुळे मुख्यालयातून कारभार चालत असे. तथापि प्रशासनाच्या दृष्टीने १९०६ मध्ये खानदेशाचे "पूर्व खानदेश" व "पश्चिम खानदेश" असे दोन जिल्ह्यात विभाजन झाले. धुळे जिल्हा जरी आकाराने लहान असला तरी अनेक वैशिष्ट्यांनी युक्त असा आहे. श्रीकृष्णाच्या पदस्पर्शाने पावन झालेल्या, समृद्धतेने आणि परंपरेने नटलेला आहे. धुळे जिल्हाचे वैशिष्ट्य म्हणजे हा आदिवासी लोकसंख्येचा जिल्हा आहे. सुमारे ४१ टक्के संख्या आदिवासींची आहे. जिल्ह्यात औद्योगिक विकासासाठीच्या पुरेशा सोयींचा अभाव आहे. म्हणून महाराष्ट्र राज्यात धुळे जिल्हा मानासलेला आहे. तापी नदीच्या उत्तरेस सातपुडा पर्वताच्या रांगा पसरलेल्या आहेत. ह्या दुर्गम पर्वतराशींमुळे ह्या जिल्ह्यांचा गुजराथ व मध्यप्रदेश राज्यांशी दळणवळणाच्या सोयी सुकरपणे उपलब्ध नाहीत. सर्वात अधिक आदिवासी क्षेत्र या जिल्ह्यात आहे. महाराष्ट्र राज्यात हा जिल्हा प्रथम क्रमांकावर आहे. एकूण २०.५० लाख लोकसंख्येपैकी ४०.५० टक्के लोकसंख्या अनुसूचित जमातीचे प्रतिनिधीत्व करते. अक्राणी, तळोदा आणि नवापूर हे तालुके प्रामुख्याने आदिवासी लोकसंख्येचे असून नंदुरवार, साक्री, शहादा व शिरपूर या तालुक्यात मोठ्या प्रमाणावर अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या आहे. १९९१ च्या जनगणनेनुसार आदिवासी लोकसंख्या ६,१५,८०१ एवढी आहे. जिल्ह्यातील ६२% खेडी आदिवासी आहेत. महाराष्ट्रात आदिवासी लोकसंख्या सुमारे ४० लाख आहे. त्यात धुळे जिल्ह्यात सर्वात अधिक आदिवासी आहेत.

या जिल्ह्यात प्रामुख्याने भिल्ल, पावरा, गावित, कोकणी, तडवी, मावची, धानका, वारली या जमाती आहेत. या आदिवासींचे

जीवन अंधश्रद्धा, धार्मिक विश्वास, परंपरा, विवाह सोहळा या विषयी संशोधन करण्याची आज गरज आहे. भारतीय समाज संघटना आणि सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने भिल्लांचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. भिल्लांचे खानदेशातील उठाव ते राष्ट्रीय आंदोलनात महत्वाची भूमिका बजावली आहे.

धुळे जिल्ह्यातील दुसरे आदिवासी म्हणजे पावरा, ते सातपुडाच्या पर्वत रांगेत राहतात. पावरा राजपूतांचे वंशज आहेत असे मानतात. ते राजस्थानामधून अक्राणीमहल तालुक्यात आले. असेही मानले जाते. पावरा हे स्वतःला भिल्ल जातीपेक्षा श्रेष्ठ मानतात. पावरा हे भिल्लांचे वंशज असावेत कारण भिल्ली व पावरी भाषेवर हिंदी, मराठी व गुजराथीचा सारखा प्रभाव आहे.

गावित-गामित ही भिल्लांचीच एक उपशाखा आहे. ही जमात धुळे जिल्ह्यातील नवापूर, साक्री, नंदुरवार इत्यादी तालुक्यात व सातपुडातील काही भागात प्रामुख्याने वस्ती करून राहते. धुळे जिल्ह्याला लागून असणाऱ्या गुजराथ राज्यातील काही जिल्ह्यातही गावित जमात आहे. गावित आणि गामित यांची संस्कृती भिल्ल संस्कृतीच आहे. ते भिलारी व मावची भाषा बोलतात या भाषेवर अहिराणी, गुजराथी, भिल्ली, राजस्थानी, मालवी या भाषांचा प्रभाव आहे. गावित गामित जमातीत वळवी, वसावे, मावची, पाडवी, इ. कुळगण आहेत.

गावित-गामित जमातींच्या नावावर गाबीत या लहान जहाजावर व गलबतावर मासेमारी करणारे गलबते, जहाजे चालविणारे कोकण किनारपट्टीवरील जातीचे लोक अधिकार सांगतात. हे कोकण किनारपट्टीवरून गुजराथेत व गुजराथेमधून खानदेशातील धुळे जिल्ह्यातील नंदुरवार, नवापूर, साक्री, या ठिकाणी वसाहत करून रहात आहेत. गावित या किनारपट्टीवरील प्रदेशातील लोकांना काही लोक कोकणी

मराठा किंवा आरमारी मराठा असेही म्हणतात. ह्या लोकांची वस्ती मुख्यत्वेकरून देवगड, मालवण, वेगुर्ला, रत्नागिरीतील कुडाळ, राजापूर, सावंतवाडी या जिल्ह्यात गोवा कारवार व नाथ कॅनरा मध्येही आढळते.

गामित ही भिल्ल अनुसूचित जमातीची शाखा आहे. तर गावित ही इतर मागास-वर्गीयांच्या यादीत क्रमांक २०१ मध्ये समाविष्ट केलेली जात आहे. नामसाधर्म्य सोडल्यास या दोन्हींचा परस्परांशी सांस्कृतिक व वांशिकदृष्ट्या काहीही संबंध नाही.

गावित आदिवासींची सर्वाधिक संख्या नवापूर तालुक्यात आहे. त्यांची संख्या जवळजवळ १,१४,०८२ एवढी आहे. गावित आदिवासी जमातीवर आजतागायत कोणीही संशोधन केलेले नाही. गावित लोकांची बोलीभाषेचा क्षेत्रीय भाषांच्या दृष्टीने गाविताच्या भाषेचे महत्त्व आहे. गावितांच्या भाषेचे जीवनपद्धतीचे अध्ययन करणे अवश्यक आहे.

गावितांचे कौटुंबिक जीवन पाहिले तर त्यांच्यात पितृसत्ताक पद्धती आहे. विवाहाची प्रथाही रुढ आहे. वडिलांच्या मृत्यूनंतर मोठा मुलगा घराची जबाबदारी स्विकारतो. शेतीकामात, धार्मिक कार्यात स्त्रिला मनाई असते. गावित स्त्रीचे घरात मानाचे स्थान असते. वडिलांइतके महत्त्व आईलाही देतात. मुलांनाही पूर्ण स्वातंत्र्य असते. बंधने फारच कमी असतात. मुलांचे आई, वडिलांशी संबंध मित्रांप्रमाणेच असतात. पुरुषांप्रमाणे स्त्रीही मालमत्तेची वारसदार असू शकते.

घरातील इतर सर्व कामे गावित स्त्री करते. त्यांचे मुख्य व्यवसाय म्हणजे लाकुड तोडणे, मच्छीमारी, शेतीची कामे करणे व मोलमजुरी करणे गावितामध्ये एकाच कुळात लग्न होऊ शकते. आपला पती निवडण्याचे स्वातंत्र्य मुलींना असते. आज सभ्य समाजातही ही पद्धत दिसत नाही. गावितांचे कुटुंबे अस्थिर स्वरूपाची असतात. पती पत्नीचे न जमल्यास घटस्फोट घेण्यात

*१७, सिद्धीविनायक कॉलनी, देवपूर, धुळे ४२४ ००२.

काही अडवण येत नाही. त्यांची विवाह पद्धती अत्यंत मुलभ अशी आहे. विवाह हा करार आहे तसाच तो अत्यंत जीवाभावाचा संबंध आहे. महत्वपूर्ण असा संस्कार आहे. त्याला गावित जमात अपवाद नाही. पती पत्नी एक दुसऱ्याशी आरेतुरेची भाषा वापरतात. यावरून त्यांचे आंतरिक प्रेम सहज स्पष्ट होते.

गावितामध्ये लग्न ठरविण्याचे ५ प्रकार आहेत :—

(१) मुलाकडून रीतसर मागणी

(२) मुलगा-मुलगी पळून जाऊन लग्न करतात, काही परत येऊन नातेवाईकांकडे जावून लग्न लावतात.

(३) फक्त मुलाला पसंत असलेली मुलगी यात्रा, बाजार या ठिकाणाहून पळवतो.

(४) ज्या मुलीला मुलगा आवडतो ती होऊन त्याच्या घरी येते.

(५) देज देता आले नाही तर मुलगा मुलीच्या आईवडीलांकडे घरजावई म्हणून राहतो. साहजिकच तो बायकोच्या संपूर्ण ताब्यात असतो.

गाविताचे धार्मिक जीवन तो एक अद्भुत, अदृश्य, मोठी शक्ती आहे असे मानतात. ते हिंदू देवी-देवतांचीही पूजा करतात. श्री केपादेवी श्री निर्वादेवी, श्री रामेश्वर ही गावित जमातीची आराध्य देवते आहेत. ते पंचमहाभूतांची पूजा करतात. भूक, आजारपण, संकटे यावर मात करण्यासाठी मानवाची धडपड सुरू झाली. संकटावर मात करण्यासाठी काही देवदेवतांची पूजा गावित समाज करू लागला. त्यांच्या पुजेने, व्रत उपासनेने आपल्यावरील संकट टळते असा त्यांचा समज आहे. गावित समाज पुजेसाठी मंदीर बांधत नाही. पूजा म्हणजे कोंबडी बकरे यांचा बळी देणे होय.

जादू-टोण्याचा उपयोग रोगराई दूर करण्यास, विशिष्ट व्यक्तीशी विवाह करण्यास करतात. मांत्रिक, तांत्रिण, चेटकीन यांची पूजा श्रद्धेने, लिबू, मीठ, कुंकू लावून करतात. अंडी फोडतात. जादू करणाऱ्याला कडक बंधने पाळावी लागतात. या बाबतीत मार्गदर्शन भगत करतो. भगताकडून सगळे धार्मिक विधी पार पाडतात. सान्या गावित समाजाची भगताकडे पाहण्याची दृष्टी आदरणीय असते. त्याला दुसरा देवच ते मानतात. काही गावामध्ये भगत नसतो.

काही गावामध्ये ४-५ भगत असतात. वेळप्रसंगी त्यांना दुसऱ्या गावांहून आणले जाते. आजही नवापुर क्षेत्रात प्रत्येक गावात एकापेक्षा जास्त भगत आहेत. त्यांच्यावर गावित समाजाचा जवळजवळ ९०% विश्वास आहे. भगत हा केवळ औषध-उपचार करणारा, गुंडेतावीज बांधणारा नसतो तर मंत्र-तंत्र हे त्याचे प्रमुख साधन असते. शिवाय जंगलातील वेगवेगळ्या जडी-बुटी, वनस्पती यांचे ज्ञान त्यांना असते. भगत स्त्रियांना "डाकीन" असे म्हणतात. त्या विविध प्रकारे रूप बदलतात. धार, मांजर, वाघ, गाय, लहान मुले इत्यादी रूपे घेतात अशी मान्यत्व आहे. डाकिनीकडे विविध मंत्र व मंत्रलेल्या वस्तू असतात. जडी-बुटी, विविध गंडे, तावीज, दोरे, विविध ठिकाणची माती राख इ. वस्तू त्या उपयोगात आणतात. भगत मंत्र सामर्थ्याने आणि विविध प्रकारची जडी-बुटी, देऊन रोग बरे करतो. असा गाविताचा विश्वास आहे. गावातील रोगराईस वाजत गाजत गावाच्या बाहेर घालवण्यात येते. या समाजात मंदीरे फारशी दिसत नाहीत. त्यांची आदचदेवता "देवमोगरा" गुजराथमध्ये होती. तिची स्थापना नवापूर येथे केली आहे. या देवतेला नाईक, वळवी, वसावे, गावित, मावची यांची कुलदेवता मानतात. या देवतेशिवाय सिंदूर लावलेला दगड, लाकडाचे ओंडके, मातीच्या विशिष्ट आकाराच्या मुर्त्या, राणी पांढरा यांची ते पूजा करतात या शिवाय, खेतरपाल, महादेव, नागदेव, राजापांढ्या यांचीही ते श्रद्धेने पूजा करतात.

या समाजात पूर्वी वस्त्रांचा वापर अगदी कमी असायचा. दारिद्र्य हे एक कारण. आहेच पण आवश्यकता वाटत नाही हेही कारण असते.

स्त्रिया पायात जेहचे, सारने, वाळे, गळ्यातील चोहरा, साखळ, दंडातील वाळधा, नाक्यातील नाक्याकोटे, कानातल्या बाळधा, गळ्यात विविध मणी, मोत्यांच्या माळा घालतात.

गावितांचे घर म्हणजे बहुतांशी झोपडी. झोपडी बांधताना मुहुर्त पाहतात. झोपडीचा खांब मुहुर्त पाहून गाडतात. गावातील प्रत्येक माणूस मदतीला येतो. झोपडीबाहेर किंवा घराबाहेर माठ अंगणात ठेवतात. झोपडीत आंचोळीसाठी मोरी वगैरे प्रकार नाही. आंचोळ नदीवर, विहिरीवरच करतात.

कधी कधी नवरा बायकोच्या ताब्यात असतो. नवरा-बायको बरोबरीने कष्ट करतात. गरीबी हा त्यांना शापच असतो. माथेफिरू नवरा, बायकोच्या चारित्र्याबद्दल संशयित असतो. नवरा-बायकोतील भांडणे कधी-कधी विकोपाला जातात. बायको रागाने निघून जाते तेव्हा जाताना माझ्या देजाचे पैसे, लग्नाचे लुगडे परत करून जा असे सांगतो. कधी कधी भांडणे तितकेच तीव्र स्वरूपाचे नसते. रागावून दुसऱ्या घरी राहिलेल्या बायकोला नवरा बिनदिवकस आपल्या घरात पुन्हा घेतो एखाद्याने आपली बायको पळवली तर ती खून सुद्धा करतो. वहिनी-दिरांचे संबंध संशयित असतात असे ते मानतात.

गावित, हारू-पांडूर (शिव-पार्वती) यांना बरकतीची देवता मानतात. खांबदेवाला गीतात हारूपांडूर, काळ्या-मेघ, याहामोगी यांना विनंती केली जाते. खांबदेवाला जागा देण्याची विनंती केली जाते, राजापांढ्यांची पूजा गावित करतात. एका भिल्ल कथेत कृष्ण आणि अर्जून यांनी वापरलेल्या पाण्याने हेमावती नावाच्या राजकन्येने हातपाय धुतले. आणि तिला दिवस राहिले. कृष्णाला विनादेव, मोसरा, मथुरेचा राजा म्हणून पूजले जाते.

भातीदेव-भक्तांना देवाचे बंधन ज्याने बांधले तो भातीदेव त्याला दारू, मांस इ. वस्तू चालत नाहीत. धनाजी नावाच्या गृहस्थाच्या पोटी महाकालीच्या श्रीफल्याचा प्रसाद म्हणून भातीजीचा जन्म झाला. त्यांच्या ऐन लग्नाच्या वेळी मुसलमान गायी कापत असल्याने आणि मदारी नागर घरत असल्याचे त्यांना कळले. तो ती बोहोल्या-वरून प्रतिकाराला गेला त्यातच तो मारला गेला. त्याची पत्नी सती गेली. त्याचे मुंडक्याचे नागांनी रक्षण केल्याचे सांगतात. सर्पदंश होऊ नये किंवा सर्प दंश झाला तर भातीजीचे नाव घेतात.

खांबदेवाची पूजा एखाद्याचा अपघाती मृत्यू झाल्यावर करतात. महाशिवरात्रीची यात्रा भरते. त्यात आनंद लुटतात. होळीगीतात होळी स्वतः यात्रेला जाते. कृष्ण (मोसरा देव) ती गाडी हाकलतो. असा संदर्भ आहे.

गावित धर्मवेडे नसतात. तुलनेने ही जात शांत स्वभावाची मानली जाते. त्यांच्यात शिक्षणाचे प्रमाण आजही कमी आहे. अंध-विश्वासाचे प्रमाण कमी झाले आहे असे वाटत नाही.

संस्कृतीत या गावितांचे जीवन संपन्न म्हणायला हवे. नृत्य आणि संगीताचे त्यांच्या जीवनात प्रमुख स्थान आहे. लग्न, होळी व दिवाळीत हे लोक धुंद होऊन नाचताना

आढळतात या समाजात आता हळू हळू बदल होतोय, हा बदल अर्थातच शिक्षणामुळेच आहे. त्यामुळे त्यांच्या परंपरागत व्यवसायातही हळूहळू बदल घडत आहे.

• • •

शासकीय आश्रम शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांबाबत प्रकर्षाने

जाणवणाऱ्या समस्या

श्री. एल. जी. काडगाळे *

आजपर्यंत आदिवासी विभागात चाल-विण्यात येणाऱ्या शासकीय आश्रम शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांबाबत काही अडचणी लक्षात आल्या त्या येथे मांडू इच्छितो.

(१) आदिवासी विद्यार्थ्यांची होणारी गळती व स्थगिती :

आज आपण शासकीय आश्रमशाळेत आदिवासी विद्यार्थ्यांना इयत्ता १ लीत ४० विद्यार्थ्यांना प्रवेश देतो. परंतु याच ४० विद्यार्थ्यांपैकी इयत्ता १० वीत किती विद्यार्थी परीक्षेला बसणार आहेत? असा प्रश्न जेव्हा उपस्थित होतो, तेव्हा फक्त ३ ते ४ विद्यार्थीच या बॅचमधून १० वी च्या परीक्षेला बसतात. एकंदर बाकीच्या सर्व विद्यार्थ्यांची गळती व स्थगिती झालेली दिसते. आज प्रत्येक विद्यार्थ्यांवर शासन सर्वतोपरी खर्च करते व एका बॅचमधून ३ ते ४ विद्यार्थ्यांना शेवटी फायदा होतो व तेही सर्व विद्यार्थी १० वीत पास होण्याची खात्री नसते. म्हणजे या बॅचवर शासनाने केलेला खर्च वाया गेला असे म्हणणे क्रम-प्राप्त होईल. या परिस्थितीमध्ये आदिवासींचा शैक्षणिक विकास खोळंबतो असे मला वाटते. कारण ज्या आदिवासी विद्यार्थ्यांचा विकास व्हावा असे उद्दिष्ट आपल्या समोर असते. परंतु त्या विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक विकास न होता उलट ते विद्यार्थी मध्येच शाळा सोडून जातात, तर काही नापास होतात.

याला जबाबदार कोण? तर माझ्या मते, अगोदरच आदिवासी पालक हा शिक्षणाविषयी अजाण आहे. तेव्हा त्यालाच अगोदर कोणत्यातरी माध्यमातून मुलांच्या शिक्षणाविषयीची आवड निर्माण करावी की, तो पालक जेणेकरून स्वतःच्या पाल्यास शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त करेल. याबाबत थोडे संशोधन करून यात सुधारणा केल्यास नक्कीच जेवढ्या विद्यार्थ्यांना आपण इयत्ता

१ लीत प्रवेश देऊ त्यापैकी कमीत कमी ८५ टक्के विद्यार्थी संख्या टिकविण्यास मदत होईल. पुन्हा याला फक्त पालकच जबाबदार आहेत असे म्हणता येणार नाही तर शिक्षकांनी बुद्धा आपापल्या परीने योग्य ते प्रयत्न केल्यास गळती व स्थगितीला आळा बसेल. कारण "विकासाला शिक्षणा-शिवाय तरणोपाय नाही."

(२) इयत्ता १० वीच्या निकालाबाबत :

आदिवासी विकासाचे प्रमुख कार्यालय व इतर कार्यालयामार्फत इयत्ता १० वीच्या निकालाबाबतची माहिती मागवितात परंतु मागितलेली माहिती ही प्रत्यक्ष इयत्ता १ लीत दाखल केलेले व त्यामधून किती विद्यार्थी इयत्ता १० वीत पास झालेत याचा विचार करण्यात येत नाही. तर फक्त चालू शैक्षणिक सत्रामधील विद्यार्थ्यांचा विचार केला जातो. यावर्षी महाराष्ट्रातून एवढा आदिवासींचा शालांत परीक्षेचा निकाल लागला म्हणून घोषित करतो, परंतु प्रत्यक्ष मागील पाठपुरावा घेऊन सूक्ष्म अवलोकनार्थ हा निकाल आदिवासींच्या उद्दिष्टाला न शोभणारा असतो.

(३) पालकांचे सहकार्य :

आदिवासी विद्यार्थी हा वसतीगृहात राहत असला तरी त्याला शिक्षकांव्यतिरिक्त आपल्या पालकांच्या सहकार्याची बुद्धा आवश्यकता असते. तेव्हा प्रत्येक आश्रम शाळेमधून "पालक मेळावा" याची व्यवस्था केल्यास पालक-पाल्य-शिक्षक यांच्या विचारांचे आदान प्रदान होऊ शकते व पालक वर्गालासुद्धा शिक्षणाविषयीचे अधिक महत्व कळू शकेल. या व्यतिरिक्तसुद्धा आपल्या संस्थेने काही प्रोजेक्टची भर टाकल्यास नक्कीच ते पालक, आपल्या पाल्यास शिक्षण घेण्याविषयी प्रवृत्त करतील व आदिवासी विकासाला सहकार्य मिळेल असे वाटते.

(४) आश्रम शाळांमधील वर्गवाद :

काही आश्रम शाळांचे रूपांतर हे शासन मान्यतेनुसार पोस्ट बेसिक आश्रम शाळेमध्ये करण्यात येत आहे. या गोष्टींचा विचार करतांना प्रथम जेथे वर्गवाद (हॉयस्कूल) करावयाचे आहे ते शक्यतोवर शाळेपासून तालुका/जिल्हा ठिकाण जवळ आहे अशा शाळांची निवड करून तेथे हॉयस्कूल शिक्षणाची व्यवस्था करावी. कारण आजचे "विज्ञान-युग" हे स्पर्धात्मक आहे. तेव्हा आदिवासी विद्यार्थी हा स्पर्धेमध्ये टिकून रहावा या-करिता आवश्यक असलेले अभ्यासोत्तर ज्ञान, सामान्य ज्ञान, शहरांशी संपर्क, समाज प्रबोधन यापासून हे विद्यार्थी वंचित राहतात तेव्हा नवीन हॉयस्कूलची स्थापना करतांना ही शाळा सहसा तालुका/जिल्हा ठिकाणा-पासून शक्यतोवर जवळ राहिल. याचाच विचार करण्यात यावा.

(५) शिक्षकांचे शैक्षणिक मूल्यांतर्गत मार्गदर्शन :

आज कोणतीही व्यक्ती ही सर्वच बाब-तीत परिपूर्ण नाही. तरीही कार्यरत क्षेत्रा-मध्ये काम करतांना आवश्यक काही अडचणी, समस्या उद्भवतातच तेव्हा यावर मात करण्यासाठी मार्गदर्शन फार उपयुक्त ठरते.

आपल्या विभागामध्ये प्रत्येक आदिवासी विकास अधिकारी अंतर्गत निरीक्षकांची पदे भरलेली आहेत. निरीक्षक शाळेला भेटी देऊन तपासणी करतात तेव्हा ते फक्त वसतिगृहाचीच तपासणी करतात. परंतु शैक्षणिक तपासणीमध्ये अभाव असतो. कारण ते शैक्षणिक तपासणीबाबत अनभिज्ञ असतात. त्यामुळे शिक्षकांना चालू स्थितीत झालेले शैक्षणिक बदल व त्याला आवश्यक पुरक बाबी त्याशिवाय पुन्हा शैक्षणिक उद्दिष्टे पूर्ण करण्यास आवश्यक ज्ञान शिक्षकांना मिळू शकत नाही. त्यामुळे आश्रम शाळांमधील शिक्षकांची ही एक

* माध्यमिक शिक्षक, शासकीय पोस्ट बेसिक आश्रमशाळा ता. राजूर, जि. चंद्रपूर - ४४२९०८.

शैक्षणिक समस्या आहे की, ज्याचा परिणाम विद्यार्थ्यांवर मुद्रा होण्याची शक्यता आहे. आपल्याच स्तरावर याबाबत सखोल विचार करून जिल्हा परिषदप्रमाणे गट शिक्षणाधिकारी, भाग शिक्षणाधिकारी अशा पदांच्या मंजूरीकरिता आदिवासी खात्यामध्येच पदांविषयीचा प्रस्ताव शासनाकडे मांडल्यास वावगे ठरणार नाही. यामुळे आदिवासी क्षेत्रातील शिक्षकवर्गाला अध्ययन व्यतिरिक्त इतर शैक्षणिक विकास साधून ज्ञानात अधिक भर पडू शकेल.

(६) आश्रम शाळांमधील क्रीडांगणे/क्रीडा साहित्य :

सहसा सर्वच आश्रमशाळा ह्या ग्रामीण भागात असल्यामुळे मैदानाची कमतरता नाही. मैदान जरी कमी असेल तरीही क्रीडाप्रेमी शिक्षक हा आपल्या कल्पकतेनुसार विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक विकासाला आवश्यक असलेले खेळ विद्यार्थ्यांना शिकवून त्यांच्या बौद्धिक विकासाला आवश्यक असलेल्या शांत मनाची निर्मिती करू शकतो. खेळल्याने विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होऊन नेतृत्व गुणांत भर पडू शकते. एकदरीत बौद्धिक विकासाला आवश्यक असलेले वातावरण हे क्रीडा क्षेत्रामधून म्हणजेच शारीरिक विकासावर अवलंबून असते. या सर्व बाबींचा आपण विचार केला असता याबाबतीत आश्रमशाळांची फार दयनीय स्थिती आहे. आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये नैसर्गिक उपजत खेळाडूवृत्ती आहे. परंतु त्याला आवश्यक असलेले क्रीडा साहित्य बऱ्याच आश्रमशाळांना मिळत नाही. काही क्रीडा साहित्य शाळांमध्ये उपलब्ध आहे, परंतु उपलब्ध असलेल्या साहित्यामधून विद्यार्थी पूर्ण खेळ खेळू शकत नाहीत. बरेच वेळा क्रीडा साहित्याची यादी शाळेमार्फत मागवितात, परंतु त्यापुढे काहीच कार्यवाही होत नाही. हे झाले क्रीडा साहित्याविषयी पुन्हा विशेष सांगावयाचे म्हणजे, शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांची खेळाची पूर्ण तयारी करण्यात येते, परंतु खेळ हे जिल्हा स्तरावर/ विभागीय स्तरावर संपूनही जातात तरीही आश्रम शाळांना टूर्नामेंटचे परिपत्रकच येत नाही. त्यामुळे काही विभागातील शाळांतील खेळाडू विद्यार्थ्यांना संधी मिळत नाही त्यामुळे विद्यार्थी क्रीडापासून वंचित राहून त्यांची क्रीडावृत्ती, क्रीडाविषयीचे सुप्त गुण यांचा विकास व्हायला वाव मिळत

नाही व शेवटी विद्यार्थ्यांमध्ये नैराश्य प्राप्त होते. म्हणून कृपया याबाबतीत एकसूत्रीपणे असावा असे वाटते.

(७) विज्ञान साहित्य पुरवठा पद्धत :

आजच्या विज्ञान युगामध्ये आमच्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना विज्ञान साहित्याअभावी वंचित रहावे लागते. संबंधित अधिकारी याबाबत पत्रव्यवहार करतात. पत्रानुसार मागणी करण्यात येते परंतु शैक्षणिक सत्र संपल्यावर मुद्रा विज्ञान साहित्य मिळू शकत नाही. विद्यार्थ्यांची विज्ञानदृष्टी जोपासण्याकरिता विज्ञान साहित्य आवश्यक आहे. विज्ञानामध्ये सत्यता असल्यामुळे प्रत्यक्ष साहित्याचा अध्यापनात उपयोग केल्याशिवाय विज्ञान विषय समजण्यास कठीण जातो अधिकाऱ्यांमार्फत काही विज्ञान साहित्याचा पुरवठा करण्यात येतो, तो असा की, ज्यामुळे प्रयोग करण्यास आवश्यक असलेले सर्व संचातील साहित्य न पुरविता अनावश्यक साहित्याचा पुरवठा करतात, त्यामुळे विद्यार्थ्यांना प्रयोग साहित्य असूनही विज्ञान शिक्षक प्रयोग दाखवू शकत नाही. शाळांमार्फत आवश्यक साहित्याची मागणी करतात, परंतु प्रयोग साहित्याचा पुरवठा वरीलप्रमाणे होतो. करिता विज्ञान साहित्याचा पुरवठा हा आवश्यक मागणीचा विचार करूनच करावा की, जेणेकरून विज्ञान शिक्षकास विद्यार्थ्यांचा विज्ञान दृष्टीवाद वाढविण्यास मदत होऊ शकेल. यावरून विज्ञान साहित्य पुरवठा पद्धतीत सुधारणा करावी असे वाटते.

(८) शासकीय इमारतीचे बांधकाम :

आश्रम शाळांचे बांधकाम करतांना बांधकाम विभागाचे इंजिनियर शाळेच्या नियोजित इमारतीचा नकाशा काढतात व त्यानुसार बांधकामाला सुरुवात करतात. आश्रमशाळांचे बांधकाम होणे अगत्याचे आहे. परंतु बांधकाम करतांना स्थानिक आश्रमशाळा कोणत्या इमारतीची आवश्यकता आहे, याबाबतची प्रथम विचारणा त्या संबंधित आश्रमशाळांचे मुख्याध्यापक व शिक्षक यांचा विचार घेऊन बांधकाम करावे कारण प्रत्यक्ष शालेय परिस्थितीत कोणत्या इमारतीची आवश्यकता आहे हे तेथील स्थानिक कर्मचाऱ्यांनाच जास्त माहिती असते. परंतु आज तसे न होता बांधकाम विभाग त्यांच्या मॅप नुसारच काम करतात. वास्तविकता अशी आहे की, प्रत्येक आश्रम

शाळांचे दरवर्षी दुरुस्तीकरिता काही आर्थिक तरतूद शासनामार्फत होते. परंतु बांधकाम विभाग ही आर्थिक तरतुदींचा खर्च शाळेच्या इमारतीच्या दुरुस्तीकरिता प्रमाणात असावा कारण वर्ग खोल्यांमध्ये खडे निदर्शनास येतात, तरीही बांधकाम विभाग फक्त दरवर्षी चुना, रंग देण्याचे काम करतात, तरी याबाबत सुधारणा होणे आवश्यक आहे.

तसेच शासकीय आश्रमशाळा ह्या आदिवासी गावात असल्यातरी त्या गावापासून काही (आश्रमशाळा) बऱ्याच अंतरावर असतात. त्यामुळे शाळा व दसतिगृहातील विद्यार्थ्यांवर नियंत्रण ठेवणे कठीण जाते त्यामुळे आश्रमशाळा इमारत व दसतिगृह या सोबत कमीत-कमी अधीक्षक व मुख्याध्यापक यांच्या क्वार्टर्सची व्यवस्था करणे अत्यंत जरूरीचे आहे. त्यामुळे होणारे अनैतिक कृत्यास व विद्यार्थी नियंत्रणास आळा बसेल असे वाटते परंतु आज तसे होत नाही.

(९) विद्यार्थ्यांची औषधोपचार व्यवस्था :

प्रत्येक आश्रम शाळांमध्ये शासनामार्फत औषधांचा पुरवठा दरवर्षी करण्यात येतो. बऱ्याच आश्रमशाळा ह्या प्राथमिक आरोग्य केंद्रापासून दूर अंतरावर असून शाळेपासून वाहतुकीची व्यवस्था नसते. त्यामुळे आजारी विद्यार्थ्यांवर प्राथमिक औषधोपचार करणे आवश्यक असते. कारण विद्यार्थ्यांचे आरोग्य जोपासणे ही एक सर्वात महत्त्वाची बाब आहे. परंतु केव्हा केव्हा विद्यार्थी हा इतका आजारी पडतो की, त्याच्यावर कोणता औषधोपचार करावा हे समजणे कठीण जाते. तेव्हा शासनाला विनंती करण्यात येते की, त्यांनी पी. एच. सी. मधील एका नर्सचे मुख्यालय हे आश्रमशाळांचे गाव ठेवावे की, जेणेकरून विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याकडे अधिक व वेळेवर चांगले मार्गदर्शन मिळून वेळीच औषधोपचार केला जाईल, नाहीतर नर्स फक्त शाळेला भेटी देतात व आपल्या मुख्यालयास निघून जातात. परंतु विद्यार्थी जेव्हा आजारी पडतो, तेव्हा त्या अनुपस्थित असतात. तसेच औषधोपचार विभाग हा आश्रम शाळांमध्ये एका सहायक शिक्षकाकडे देण्यात येतो, हे चांगले आहे. परंतु अशा शिक्षकाला चांगल्याप्रकारे प्रथमोपचाराविषयीचे प्रशिक्षण देण्यात यावे की, जेणेकरून विद्यार्थ्यांच्या आजारांवर निभिडपणे उपचार करता येईल. खरोखरच आजारी विद्यार्थी ही आश्रम शाळेची दैनंदिन समस्या आहे.

(१०) अध्यापकांना देण्यात येणारे एन. सी.सी. स्काऊटचे प्रशिक्षण :

स्काऊट व एन. सी. सी. चे पूर्वी संस्थे-मार्फत अध्यापकांना प्रशिक्षण दिले परंतु प्रशिक्षकांना प्रशिक्षण पूर्ण करून त्यांचा फायदा विद्यार्थ्यांना आजपर्यंत देण्यात आला नाही. बाकी आश्रमशाळा व्यतिरिक्त बऱ्याच शाळांमधून याबाबत उत्सुकता दिसते परंतु आश्रमशाळांचा सहभाग एकदम कमी आहे. कारण शासन प्रशिक्षकांवर खर्च करते परंतु त्यांचा फायदा शिक्षक उत्सुक असूनही होत नाही. कारण शाळांमध्ये असे पथक तयार करतांना आवश्यक पोषाख, बूट, मोजे व इतर साहित्याचा पुरवठा केल्यास एन.सी.सी. स्काऊट बाबत दिलेले प्रशिक्षण विद्यार्थ्यांना अधिक परिणामकारक ठरेल असे मला वाटते. त्यामुळे खरोखरच विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभक्ती, व्यक्तीमत्व विकास, नेतृत्व गुण, राष्ट्रीय एकात्मता इत्यादी गुण वाढीस वाव मिळेल. पण शासन आज फक्त शिक्षकांना प्रशिक्षण देते व त्यांचा विद्यार्थ्यांना काहीच फायदा होत नाही. तेव्हा याबाबत योग्य ती कार्यवाही करून प्रशिक्षणाचा लाभ विद्यार्थ्यांना कसा देता येईल याकडे कृपया लक्ष वेधित करावे.

(११) नियतकालिके (वृत्तपत्रे/ग्रंथालय) :

आज शैक्षणिक अध्ययन अध्यापनात नियतकालिके आपली भूमिका एक शैक्षणिक साहित्य म्हणून वजावतात. आश्रमशाळा ह्या नागरी भागापासून दूर आहेत. त्यामुळे चालू घडामोडी, सामान्य ज्ञान, इत्यादी विद्यार्थ्यांना मिळू शकत नाही, करिता प्रत्येक आश्रमशाळांना नियतकालिके विद्यार्थ्यां-

करिता ग्रंथालयात ठेवण्यास भाग पाडले त्यामुळे याबाबत विशेष सूचना देण्यात याव्या की, जेणेकरून विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण होईल व याबरोबर इतर ज्ञानाचीसुद्धा भर पडेल. तसेच ग्रंथालयात शालेय स्तरावरील संस्कारक्षम पुस्तकांचा पुरवठा करण्यात यावा पण आज ग्रंथालयात पुस्तकांची संख्या फारच कमी आहे. तर जे एकंदरीत नसल्यासारखेच आहे, तेव्हा याबाबत सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

(१२) आदिवासी विद्यार्थ्यांचे स्वभाव :

आमचे आदिवासी विद्यार्थी असो वा आदिवासी पालक हे मूळातच अशिक्षित असल्यामुळे त्यांचा सुशिक्षित व्यक्तींशी संपर्क आल्यास ते अगोदर लाजतात व भिन्नपण सुद्धा जाणवतो. तेव्हा हीच मानसिक स्थिती आदिवासी विद्यार्थ्यांची प्रत्यक्ष आश्रमशाळांमध्ये दिसून येते. विद्यार्थ्यांमध्ये असलेला लाजरेपणा व भिन्नपणा दूर केल्याशिवाय त्यांच्यामध्ये धाडस निर्माण होणार नाही म्हणून हा दोष दूर केल्यास नक्कीच आदिवासी विद्यार्थ्यांचा आत्म-विश्वास वाढेल व आम्हीसुद्धा इतरांपेक्षा शैक्षणिक प्रगतीत मागे नाही असे धाडस निर्माण होईल. तरी आपल्या संस्थेने विद्यार्थ्यांच्या या मानसिक अवस्थेचा नक्की विचार करून योग्य ती उपाययोजना करावी असे मला वाटते.

(१३) आज घेण्यात येणाऱ्या परीक्षा पद्धती :

आश्रम शाळांमधील परीक्षा ह्या जिल्हा परिषद शिक्षणाधिकारी यांच्या नियमा-प्रमाणेच घेण्यात येतात.

इ. ५ वी ते इ. ९ वी पर्यंतची परीक्षा ही दोन सत्रांमध्ये घेण्यात येते. परंतु अडचण अशी आहे की, प्रथम सत्रापर्यंत परीक्षा फक्त अर्ध्या अभ्यासक्रमावर घेण्यात येते हे बरोबर आहे, परंतु द्वितीय सत्र परीक्षा ही प्रथमसत्र परीक्षेचा अभ्यासक्रम वगळता फक्त अर्ध्या अभ्यासक्रमावर घेण्यात येते. आज इ. १० वी ची वार्षिक परीक्षा ही पूर्ण नियोजित अभ्यासक्रमावर घेण्यात येते. त्यामुळे असे वाटते की, इ. ५ वी ते इ. ९ वी पर्यंत विद्यार्थ्यांना नियोजित अभ्यासक्रमाचा अर्धाच अभ्यास करून परीक्षा द्यावी लागते त्यामुळे इ. ९ वी पर्यंत विद्यार्थ्यांना अर्धाच अभ्यासक्रमावर परीक्षा देण्याची सवय असते. परंतु इयत्ता १० वी ची (बोर्डाची) परीक्षा ही पूर्ण नियोजित अभ्यासक्रमावर घेतल्यामुळे हे विद्यार्थी एकदम गोंधळून जातात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या ग्रहणक्षमतेवर नक्कीच परिणाम होतो व विद्यार्थ्यांना एक प्रकारचे ओझे पडल्यासारखे वाटते. एकंदरीत ही परीक्षा पद्धत माझ्या मते सदोप आहे. परंतु यावर काहीतरी संशोधन करून तोडगा काढणे अगत्याचे आहे. त्यामुळे सर्वच विद्यार्थ्यांच्या घेण्यात येणाऱ्या परीक्षेमध्ये एक-सूत्रीपणा येईल.

एकतर परीक्षा ह्या इयत्ता १० वी एकाच पद्धतीने घेण्यात याव्या अन्यथा सर्वच इयत्तांच्या परीक्षा ह्या इ. १० वी च्या आधारावरच घेण्यात याव्यात. त्यामुळे विद्यार्थी बोर्डाच्या परीक्षेस आत्मविश्वास संपादन करून चांगले यश मिळवू शकेल असे वाटते.

अशा प्रकारे आश्रमशाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या विकासाला आड येणाऱ्या व प्रकृतीने जाणवणाऱ्या समस्या दिसून येतात.

हंडीत दाना

प्रा. श्रीपाद ए. भिलवाडीकर

भिल्ल समाज हा हिंदुस्थानभर फार प्राचीन काळापासून पसरला आहे. त्याची संस्कृति ही नैसर्गिक प्रवृत्तीपासून निर्माण झालेली आहे. मिळालेल्या नैसर्गिक प्रवृत्तीपासून साधन संपत्तीचा नीट वापर करून त्यांनी शतकानुशतके आपली संस्कृति जपली आहे.

“मलये भिल्ल पुरंध्री”

चंदन तरूकाष्ठमिन्हान कुस्ते”

असा प्राचीन संस्कृत सुभाषितात संदर्भ आहे. भिल्ल हे अरण्यवासी. यांना त्यांचे अरण्य-जंगल-झाडे झुडे-कंदमुळे-फळे-पाने हेच प्रिय राहिले आहे. तेच खाणे-पिणे व निसर्गाच्या सान्निध्यात राहणे त्यांना आवडते. मलय पर्वतावर राहणारे भिल्ल आपले जेवण चंदनाच्या झाडाच्या लाकूडफाट्यावर करीत होते. हे जरी खरे असले तरी त्या काळी त्यांना किवा इतरांना चंदनाची वाण पडली नाही. चंदनाची झाडे नष्ट झाली असे कधीच घडले नाही.

आज सुधारणेचा काळ म्हणून मानला जातो. पण त्या सुधारकीच्या नावाखाली सुशिक्षित माणसे जी बेजबाबदारपणे जंगल तोड करतात, ती पाहिली की मन विषण्ण होते. माझ्या विद्यापीठाच्या व्याख्यानां-निमित्त मी जेथे जेथे गेली, तेथे तेथे मला जी प्रचंड प्रमाणावर जंगलतोड होत आहे, वृक्षसंहार होत आहे, त्याची उदाहरणे पहावयास मिळाली. हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत ज्या पद्धतीने जंगलतोड होत आहे, ती चीड आणणारी वस्तुस्थिती आहे. कायदेकानून असूनही त्यांचा मुलाहिजा न राखता हे होत आहे. देशाचे नेतृत्व करणारे लोकही त्याबद्दल विचारत नाहीत हे दुःख फार मोठे आहे. हे लिहिण्याचे सर्वात महत्त्वाचे कारण असे आहे की, त्यामुळे आदिवासींची उपासमार होत आहे. त्यांची

उपजिविकेची साधने नष्ट होत आहेत. आज शासन सर्वांना रोजगारी पुरवू शकत नाही. त्यातून ह्या तर अडाणी जमाती. आता कुठे थोडी थोडी शिकायला लागली. बहुसंख्य जमात ही जंगलावर उपजिविका करणारी. त्यांची संस्कृतीच नष्ट व्हायची वेळ आली आहे.

मी संस्कृती नाहीशी होत आहे म्हणतो ह्याचे कारण एकच की, आदिवासींच्या उपासमारीमुळे जंगली फळे, कंदमुळेही नष्ट झाल्यामुळे ते हताश झाले आहेत. रोजंदारीची शाश्वती नसल्यामुळे, ते पोटासाठी काय वाटेल ते करण्यास तयार झाले त्यातून चोरीमारी सारख्या अपप्रवृत्ती वाढल्या म्हणून गुन्हेगार जमातींसारखे समाजात स्थान राहते.

ह्यासाठी आदिवासींनी जागरूक राहून आपल्या हक्कांचे रक्षण करणे जरूरीचे आहे. बेकायदेशीर जंगलतोड थांबविण्यासाठी वेळ पडल्यास त्यांनी आत्मार्पण करण्यास तयार व्हावे. उगाच चार पैसे मिळतात म्हणून कंटाटदारांच्या आहारी जाऊ नये. शासनाच्या नियमाप्रमाणे जी जंगले आहेत, त्यांचे संरक्षण करणे, व बेसुमार जंगलतोड होत आसल्याचे दिसता, त्वरीत संबंधित शासकीय अधिकाऱ्यांना जाऊन वर्दी देणे, ते हजर नसतील तर तेथेच ठाण मांडून राहणे आवश्यक आहे.

मराठीमध्ये एक म्हण आहे की, “हंडित दाना, तंवर भिल्ल उताभा” ह्याचा अर्थ असा की जोपर्यंत हंडीत दाणे म्हणजे चार घासू आहेत, तोवर भिल्ल हा आत्मसंतोषी असते. तो उगाचच अधिक मिळविण्यासाठी संपत्ती मिळविण्यासाठी बेकायदेशीरपणे वागणार नाही. हीच खरी आपली प्राचीन संस्कृति होती. निसर्गाने जे निर्माण केले आहे, ते अतिशय चांगल्या दर्जाचे विश्व.

त्यामधील नैसर्गिक साधनसंपत्ती ही मानवासाठीच नव्हे तर निसर्गानेच निर्माण केलेल्या पशू, पक्षी, जीव जंतु, आणि एकंदर पृथ्वीच्या धारणेच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. हे विश्व जसे गेली हजारो वर्षे नैसर्गिक साधनसंपत्तीने समृद्ध राहिले आहे, तसेच पुढील हजारो वर्षे राहिले पाहिजे. मानवाच्या विकासाचा भाग जरी मोठा असला तरी एकंदर निसर्ग साम्राज्य राखण्यासाठी विचार करणे आवश्यक आहे.

आदिवासी संस्कृति त्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची आहे. त्यांनी आपली संस्कृति जतन केली एवढेच नव्हे तर ज्या निसर्ग सान्निध्यात, जेथे जेथे ते वाढत गेले, त्याचा विध्वंस केला नाही. त्या वृक्षवेलींची जपणूक केल्यामुळेच आयुर्वेदासारखे शास्त्र प्रगत होऊ शकले. मानवी संस्कृती ही सुदृढ, व बळकट राहू शकली. काही लोक शास्त्राची बडेजावी मारताना असे सांगतात की, नवी औषधे मिळाल्यानेच समाज रोगमुक्त होऊ शकतो. परंतु ही विचारसरणी चुकीची आहे. मुख्यतः बलवान माणसाला औषधांची गरज भासणार नाही. सुप्रजा कशी निर्माण होईल, ह्याचाच मूलभूत विचार आयुर्वेदाने केला. म्हणूनच भिल्ल, कातकरी, कोळी इत्यादी आदिवासी लोकही रानात राहून ८० ते ९० वर्षे बळकट जगू शकतात. तेव्हा वरील म्हणीत दिल्याप्रमाणे हंडित दाणा असल्यावर भिल्ल हे उताणे पडून राहत होते, म्हणजे आळशी होते, अशी जर कोणाची समजूत असेल, तर ती चुकीची आहे. तो जंगलाचा राजा निसर्गातच सुखी समाधानाने राहतो. त्याचा निसर्ग त्याची रानसंपत्ती नष्ट होऊ नये म्हणून त्यांनी आता जास्तीत जास्त सावध राहिले पाहिजे.

लोक संवादासाठी माध्यम "थाळगान"

डॉ. भा. व्यं. गिरधारी

आदिवासींच्या विकासासाठी आणि लोक शिक्षणासाठी सर्व थरावर निकराचे प्रयत्न होत आहेत. शासन स्वयंसेवी संस्था सामाजिक बांधिलकी मानणारे कार्यकर्ते, व्यक्तीगत आणि सामुहिक पातळीवर कार्यरत आहेत. सर्वांचे लक्ष्य आदिवासी विकास असले तरी आदिवासींच्या पारंपारिक उपजत कलांकडे पाहिले तेवढे लक्ष, पाहिले तेवढ्या बारीक दृष्टीने वेधले गेलेले नाही. वस्तुतः लोक शिक्षणासाठी आदिवासींच्या सर्वच कला आदर्श माध्यम म्हणून स्विकारता येण्याजोग्या आहेत. त्यासाठी या कलांचा अत्यंत सूक्ष्म अभ्यास होणे गरजेचे आहे. त्याचा दुहेरी फायदा होऊ शकतो. आदिवासी कला, जीवन आणि संस्कृतीचे जतन आणि संरक्षण यामुळे होऊ शकेल आणि लोकशिक्षणासाठी या कलांचा वापर कल्यास परंपरा सांभाळतच उत्तम तऱ्हेने, प्रभावीपणे आदिवासी समाज प्रबोधनही साधू शकेल. जाणकार कलावंतांनी आणि आदिवासी क्षेत्रातील प्रत्येक कार्यकर्त्यांनी एकत्र बसून आदिवासी कला, संस्कृती आणि परंपरा आणि आदिवासी लोककला यांचा सांधा चपखलपणे कसा जुळवता येईल याचा विचार केला पाहिजे. आदिवासींच्या लोककलेत हे सामर्थ्य पुरेपुर भरलेले आहे. हे आदिवासी कला अभ्यासकांच्या ध्यानात येते.

लोककला आणि लोक प्रबोधन या दोन गोष्टी भिन्न न मानता त्यांची सांगड कशी घालता येईल याचा विचार कलावंत आणि प्रबोधनकार यांनी एकत्र बसून करण्याची ही योग्य वेळ आहे. कारण, एकूण समाज जीवनात फक्त आदिवासी समाज त्यातही विशेष करून कातकरी समाज अधिक मागे असल्याचे ध्यानात आले आहे. तेव्हा कलाकार आणि प्रबोधनकार यांनी एकत्र येऊन कला आणि जागृती यांचे नाते जोडले पाहिजे.

अशाच भूमिकेतून या ठिकाणी लोकशिक्षणासाठी गवसलेले "थाळगान" हे अत्यंत उत्कृष्ट व परिणामकारक माध्यम आहे असे लक्षात आले. म्हणूनच "थाळगान" या कलेचा परिचय येथे करून देत आहे.

थाळगान साठी कोणतेही किमती वाद्य किंवा दुमिळ साधन सामुग्री लागत नाही. त्याच्या नावातच त्याची सामुग्री आलेली आहे. एक थाळा आणि त्याच्या आधाराने सादर केलेले गाण म्हणजेच गीतात्म कथा निवेदन. घरातील पीठ मळण्याची कोणतीही एक थाळी घ्यायची, जेवणाची घेतली तरी चालेल, ती थाळी बसून मांडीमध्ये घरावयाची किंवा मांडीवर ठेवावयाची, त्याच्या मध्यभागी मद्याच्या पोळ्याचे थोडे मेण घेऊन त्याची गोळी चिकटवायची, त्या गोळीमध्ये आपण दोरी वळण्यासाठी जो ताग वापरतो तो ताग ज्याच्या पासून मिळतो अशी तागाची काडी म्हणजे सनकाडी थोडी गुळगुळीत व हलकी विना वजन असते. ती रोवावयाची त्यानंतर अंगठा आणि तर्जनी यांच्या सहाय्याने दोन्ही हातांनी काडीच्या वरच्या टोकापासून खालच्या टोकापर्यंत काडी धरून सतत फेऱ्या मारावयाच्या. त्याचा परिणाम म्हणजे त्या थाळीतून एक सुरेल झंकार निनादतो त्याला मंत्रमुग्ध करून टाकणारी एक लय आणि नाद लाभतो. त्या नादाच्या धुंदीमध्ये आणि थाळीच्या झंकारामध्ये नादात नाद आणि सुरात सुर मिसळून एक चांगली मनावर बिबेल अशी पुराणप्रिय कथा लोकभाषेत कथेकरी सांगतो किंबहुना गातो.

हा कथेकरी म्हणजे निरक्षर परंतु जाणकार आदिवासीच असून त्याच्या या कथा केवळ ऐकून ऐकून परंपरेने चालत आलेल्या आणि श्रद्धेने जतन केलेल्या असतात. विशेष म्हणजे त्याची भाषा त्या त्या भागातील आदिवासी बोलीच असते. आदिवासींच्या उपजातीनुसार त्यांच्या बोलीमध्ये, आवाजा-मध्ये आणि लक्ष्यीमध्ये फरक असतो. कथा सांगायला आरंभ अगदी हलक्या आवाजात आणि धीमेपणाने होत असला तरी पाहता पाहता कथा कथेकऱ्याला आणि श्रवणभक्ती करणाऱ्या अशिक्षितांनाही गुंगवून टाकते.

या कथेला पुन्हा काळ, वेळ, मर्यादा काही नसते. एकदा रात्रीचे थाळगान सुरू झाले की थांबवायचे ठरविले तरच थांबते. एखादी

कथा खूप लांबण लावून मध्यरात उलटपर्यंत सांगत राहता येते. म्हणजे एकच कथा जशी थोडक्यात आणि विस्ताराने उपलब्ध वेळेनुसार सांगता येते. तेव्हा कथेकरी जमलेल्या लोकांना कथा पुढे थांबवायची की, आणखी पुढे चालू ठेवायची हे विचारून ठरवितो. आदिवासी बोलीभाषेत ही कथा सांगितली जात असल्याने ऐकणाऱ्या आदिवासी बांधवांना कथा समजते की, उमजत नाही हा प्रश्न उरत नाही. असे हे लोकशिक्षणासाठीही वापरता येण्याजोगे "थाळगान" एक अत्यंत प्रभावी माध्यम आहे. त्याचा योग्य वापर केल्याने, "कलेला प्रचाराने बटकी सारखी वापरली" असा आरोप आज करता येणार नाही. लोककला आणि लोक शिक्षण यांच्या समन्वयातून लोकप्रचार किंवा लोकसंवाद उत्तमरितीने साधता येईल याची खात्री या कलेत पटते.

आता नव्या काळाच्या संदर्भात "थाळगान" हे माध्यम वापरावयाचे. लोकांना एकत्र गोळा करून मध्यभागी मांडी घालून बसून थाळी मांडीवर धरून कथा लावायची. ही कथा असेल पुराण पद्धतीचीच त्या जुन्याच वळणाची, त्याच परिचित आदिवासी बोलीतील पण ती कथा असेल आता व्यसन मुक्तीची, विज्ञान निष्ठेची, स्त्री-पुरुष समानतेची, पर्यावरण रक्षणाची, सुशिक्षणाची, सुसंस्काराची आणि कुटुंब कल्याणाची. अंधश्रद्धा निवारण करून अडाणीपणा नाहीसा करून अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य, मनोरंजन या मूलभूत गरजा भागविण्याची, दिशा दाखविणारी कथा असेल अशा कथेने मग आमच्या आदिवासी बांधवांचे जीवनमान आणि राहणीमान ऊंचावे. अशी आहे ही आदिवासींच्या "थाळगानची कथा" एकदा जाणकार कलाकारांनी ऐकून तृप्त व्हावे आणि, थाळगान या माध्यमाचा लोक प्रबोधनासाठी मनसोक्त वापर करावा. थाळगानला स्टेज लागत नाही. फक्त मंडळी एकत्र जमली आणि थाळगान गाणारा कथेकरी मध्यभागी बसला एक थाळी, मेणाची गोळी आणि

* प्राचार्य, कला आणि बाणिज्य महाविद्यालय, जव्हार, जिल्हा ठाणे.

तागाची काडी शोधली की रात्र जागवणारे मंत्रमुग्ध करणारे थाळगान सुरु होते. आदिवासी क्षेत्रातील कार्यकर्त्यांनी थाळगान कथा पद्धती शिकून जर आधुनिक समाज

प्रबोधनाच्या गीतात्मक कथा लावल्या व आदिवासी बोली आत्मसात केली तर आदिवासींचे थाळगान आदिवासींच्या उत्तरीला पोषक होईल याची खात्री आहे.

असाच विचार आदिवासींच्या सर्वच लोक-कलांच्या सणवारांच्या संदर्भात केल्यास त्याचा खचितच सदुपयोग होईल.

आदिवासी सेवक व आदिवासी सेवक संस्था राज्य पुरस्कार १९९१-९२

श्रीमती सरोजनी रामचंद्र तरडे,
मु. पो. चिंचणे, ता. डहाणू, जि. ठाणे.

श्रीमती सरोजनी रामचंद्र तरडे यांचा जन्म ५.८.१९१९ रोजी झाला. त्यांचे शिक्षण ७ व्या वर्गापर्यंत झाले आहे. त्यांना मराठी व्यतिरिक्त हिंदी, गुजराथी व इंग्रजी भाषा येतात.

१९४० साला पासून त्या आदिवासीमध्ये काम करीत आहेत. सुरुवातीपासून स्वच्छता शिस्त व व्यसनमुक्ती या बाबींवर त्यांनी भर दिला. स्वातंत्र्यपूर्व काळात जनजागृती करून आदिवासींना स्वातंत्र्य चळवळीत सामील केले.

स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकशाही शासनाच्या अनेकविध विकास योजनांचा प्रचार श्रीमती तरडे यांनी आत्मियतेने केला. आचार्य भिसे गुरुजींवर त्यांनी काम केले आहे. त्यामुळे कार्याची दिशा त्यांना मिळाली होती. आदिवासींचे शिक्षण व आरोग्य या क्षेत्रात त्यांनी लक्ष केंद्रित केले. आदिवासींना शिक्षणाकडे वळविण्यासाठी त्यांनी गावोगावी शिबीरे, मेळावे घेतले. शिक्षणाच्या प्रसारास गती दिली. आदिवासींच्या अंधश्रद्धा व चालीरीती जाचकपणा कमी करण्यासाठी त्यांनी पदयात्रा काढल्या. व्यावसायिक सहकाराची भावना निर्माण केली.

त्यांच्या कार्याचा गौरव आदर्श महिला सभेने सन्मानपत्र देऊन केला होता. जुन्या स्कूल बोर्डात व पंचायत समितीत सदस्य म्हणून काम केले आहे. त्यांनी कु. हेमा कमलाकर या आदिवासी मुलीस दत्तक घेतले आहे.

श्री. राजाराम लक्ष्मण पवार;

मु. कऱ्हे, पो. बोटपाडा,
ता. पन्वेल, जि. रायगड.

कातकरी समाजातील श्री राजाराम लक्ष्मण पवार आज ७० वर्षे वयाचे आहेत. त्यांचे शिक्षण पी. एस. सी. पर्यंत झालेले आहे. १९४८ सालापासून त्यांनी रायगड

भागात रानसई येथे खाजगी शाळा सुरू केली. आदिवासी विकासाची तळमळ उरात घेऊन सतत फिरत आहेत. या फिरतीतच ते आदिवासींच्या समस्या व त्या सोडवण्यासाठी विकास योजनेनुसार मार्गदर्शन करतात. त्या योजनेचा लाभ त्या गरजूला मिळेपर्यंत त्यांची मदत चालूच असते. शिक्षणाच्या तळमळीने गरजेनुसार त्यांनी स्वतः शाळा सुरू केल्या. शिक्षक मिळेपर्यंत स्वतःच शिकवले आणि एवढ्यावर न थांबता धडपड करून त्या शाळा जिल्हापरीषदेकडे वर्ग केल्या. निमभटक्या वृत्तीच्या कातकऱ्यांसाठी केरे येथे गृहनिर्माण संस्था सुरू केली. दळी जमिनी आदिवासींना मिळवून देण्यासाठी १९६६ साली देहरंग पन्वेल येथे सत्याग्रह केला. शेतकऱ्यांना शेतीसाठी लागणारी अवजारे योजनेनुसार मिळवून देण्याकडे त्यांचा कटाक्ष आहे. रानसई धरणाखाली जमिनी गेलेल्या आदिवासींना योग्य मोबदला मिळवून देण्यासाठी त्यांनी खूप मोठा संघर्ष करून झगडून न्याय मिळवला.

श्री. दादाभाऊ उमाजी बगाड,

मु. पो. पारगाव तर्फे मड,
ता. जुन्नर, जि. पुणे.

श्री. दादाभाऊ बगाड, हे महादेव कोळी समाजाचे आहेत. त्यांचे वय आज पन्नास वर्षांचे आहे. सातवीपर्यंत शिक्षण झालेले बगाड यांचा शेती व्यवसाय आहे. समाजसेवेची सुरुवात त्यांनी त्यांचे गाव पारगाव येथे केली. १९६० साली जुन्नर येथे त्यांनी आदिवासी शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. आणि आदिवासी शिक्षण प्रसाराच्या या भागातील कामास चालना दिली. आजमितीस या संस्थेद्वारा ते ८ माध्यमिक शाळा, १२ आदिवासी विद्यार्थी वसतिगृहे व १ आश्रमशाळा चांगल्या प्रकारे चालवित आहेत. या शाळांसाठी विद्यार्थी व वसतिगृहासाठी धान्य मिळवण्यासाठी ते गावोगाव फिरून धान्य जमा करतात. त्यांच्या प्रयत्नामुळे या भागातील आदिवासी शिक्षणाभिमुख झाला

आहे. त्यांच्यामध्ये नोकऱ्यांचे प्रमाण वाढले आहे. पर्यायाने तुलनात्मकदृष्ट्या जीवनमान उंचावले आहे.

शेती विकासावरही श्री बगाड यांनी भर दिला आहे. सुधारीत बी-बियाणे, बागायती सोयी आदिवासींना मिळाल्याच पाहिजे, असा त्यांचा प्रयत्न असतो. जिल्हा परिषद व शासनाच्या योजनांचा लाभ मिळवून देण्यात मार्गदर्शन करतात. आदिवासी सेवा सोसायटी व दूध उत्पादक संस्था मड यांचे ते संस्थापक आहेत. धरणप्रस्तांच्या पुनर्वसनाच्या कामात त्यांनी दक्षतेने व जागरूकतेने महत्वाचे कार्य केले आहे. कुटुंबनियोजनाच्या कामाबद्दल शासनाने त्यांना प्रमाणपत्र देऊन गौरव केला आहे. जुन्नर पंचायत समितीचे ते उपसभापती होते.

श्री. हरीभाऊ शंकर महाले,

नरसिंहनगर, इमारत क्र. १५,
ब्लॉक क्र. ४, गंगापुर रोड, नाशिक.

श्री. हरीभाऊ महाले यांचा जन्म १ जून १९३८ साली झाला आहे. ते मु. पो. वाटे, ता. दिंडोरी येथील रहिवासी आहेत. ते कोंकणी या आदिवासी जमातीपैकी आहेत. त्यांचा व्यवसाय शेती असला तरी मुख्यतः त्यांनी समाज कार्यास वाहन घेतलेले आहे.

त्यांच्या प्रखर सामाजिक कार्याची परिणीती त्यांना अनेक सामाजिक संस्थांच्या कारभारात महत्वाचा सहभाग मिळण्यास झाली. डोंगसेवा मंडळाचे सचिव, मध्यवर्ती सहकारी बँक, नाशिकचे संचालक व उपाध्यक्ष भारतीय आदिम जाती सेवक संघ, नवी दिल्लीचे कार्यकारी संचालक, महाराष्ट्र राज्य जंगल कामगार संयुक्त संघाचे संचालक म्हणून ते कार्यरत आहेत. आरोग्य, शेती कला, संस्कृती व शिक्षण या क्षेत्रामध्ये त्यांनी गेली ३०-३५ वर्षे जनजागृती केली. आदिवासींच्या काही चांगल्या पारंपारिक रूढी, परंपरांचे जतन करण्याकडे त्यांचा कटाक्ष आहे. आदिवासी लोकवाङ्मय विकासाची तळमळ आहे. आदिवासी

हस्तकला वस्तुना उत्तेजन देण्यात त्यांची रुची आहे. श्री. महाले १९६२ ते १९७४ पर्यंत जिल्हा परिषद सदस्य, १९७७ ते १९७९ व १९८९ ते १९९१ पर्यंत संसद सदस्य व १९८० ते डिसेंबर १९८९ पर्यंत विधानसभा सदस्य होते. या काळातील त्यांचे आदिवासी विकासाचे कार्य सर्वश्रुत आहे.

श्री. गोबजी राजा गावित,
मु. पो. खडकी, ता. नवापूर,
जि. धुळे.

श्री. गोबजी गावित, हे ८५ वर्षे वयाचे असून मावची भिल्ल या समाजाचे आहेत. व्यवसायाने ते शेतकरी परंतु वृत्तीने समाजसेवक आहेत. ३५/४० वर्षांपूर्वी आदिवासी बांधव भयानक व्यसनाधिन होते. गंडेदोरे, भगत, मंत्रतंत्र व इतर अंधश्रद्धांनी गांजलेला होता. रोगराई, रुढी परंपरांनी प्रासलेला होता. समाजाची ही दयनीय वृत्ती पाहून श्री. गावित यांनी कार्यास सुरुवात केली. नवापूर तालुक्यातील खडकी, कडवास, मरड ही पंचक्रोसी सुरुवातीस त्यांची कर्मभूमी होती. याच काळात शिक्षण प्रसाराच्या उद्देशाने त्यांनी वसतिगृह सुरू केले. सर्वोदयाच्या कार्याला वाहून घेतले. मद्यपी लोकांचा प्रखर विरोध व उपहास सहन करून दारू न पिण्याबद्दल दारूबाजांशी चर्चा करित. सामाजिक प्रबोधनाच्या उद्देशाने तरुण मुलांच्या प्रभात फेऱ्या काढित. कर्जापोटी शेतकऱ्यांचा सगळा माल सावकारांकडे जात असे. अशा पालामोडीस त्यांनी जातीने प्रतिबंध केला. प्रसंगी सहकारी सोसाट्यांना आदिवासी शेतकऱ्यांना सावकाराचे परतफेडीसाठी कर्ज दिले. सावकारी पद्धतीच्या शोषणास त्यांचा कडवा विरोध होता. आदिवासी विकासाच्या योजनांचा प्रसार केला. शेती योजना, उदा. नवीन विहिरी, ओलित्यांची सोय, विद्युत पंप, किंवा ऑईल-इंजिन, सुधारित बि-बियाणे वाटपांच्या योजनांचा लाभ आदिवासींना मिळवून दिला. गांवामध्ये एकोप्याचे वातावरण निर्माण करण्यासाठी सतत प्रयत्न केले.

श्री. किसन शंकर धोंगडे,
मु. पो. लाडगाव, ता. अकोले,
जि. अहमदनगर.

श्री. किसन शंकर धोंगडे हे ६९ वर्षांचे महादेव कोळी समाजाचे सामाजिक कार्यकर्ते आहेत. त्यांचे शिक्षण इ. ४ थी पर्यंत झाले आहे. लहान वयातच कुटुंबाचा भार अंगावर पडला. शेतीच्या कामामुळे लोकांशी संबंध आले आणि यातूनच गांवचा कारभार पाहू लागले. वयाच्या २६ व्या वर्षी सन १९४८ साली सर्वोदय योजनेचा कार्यकर्ता म्हणून तालुक्यात आर्थिक, शैक्षणिक व शेती सुधारण्याच्या योजना व प्रचार सुरू केला व आदिवासी सेवेचे कार्यक्षेत्र निर्माण केले.

आदिवासींना सहकाराचे महत्त्व प्रत्यक्ष कृतीने पटवून दिले. १९५५ साली तालुका देखरेख संघाचा अध्यक्ष लोकांनी यांना केले. १९६०-७२ या काळात पंचायत समितीचे सदस्य होते. या दोन्ही बाबींमुळे कार्याची व्याप्ती वाढली व योजनांचा लाभ आदिवासींपर्यंत पोहोचला. याच दरम्यान राजूर येथे आदिवासी सेवा मंडळ स्थापन करून वसतिगृह सुरू केले. १९८५ ते ९० पर्यंत पंचायत समितीवर पुन्हा निवड झाली.

श्री. मोतीरामराव जी कुळमेथे,
मु. खराळपेठ, पो. वढोली,
ता. गोंडपिंप्रि,
जि. चंद्रपूर.

श्री. मोतीराम रावजी कुळमेथे, हे चंद्रपूर जिल्ह्यातील गोंडपिंप्रि तालुक्यातील खराळपेठ या गांवचे आहेत. त्यांचा जन्म १९३५ सालचा असून त्यांचे वय ५६ वर्षांचे आहे. ते परधान या आदिवासी जमातीपैकी आहेत. त्यांना गोंडी या बोलीभाषेखेरीज हिंदी व मराठी भाषा येतात.

१९५३ सालापासून गोंडपिंप्रि तालुक्यात त्यांनी सामाजिक कार्यास सुरुवात केली. आदिवासींसाठी असलेल्या शैक्षणिक, आर्थिक, आरोग्य व शेती सुधारांच्या योजनांचा लाभ आदिवासींना मिळवून देण्याकडे त्यांचा

कल आहे. शिक्षण प्रचारात ते अग्रणी आहेत. गरजू आदिवासींचा शोध घेऊन त्यांच्या गरजेनुसार योजना समजावून सांगून त्यांना लाभार्थी होण्यास ते उद्युक्त करतात. सभा, मेळावे, घेऊन योजनांचा प्रसार करतात. त्यांच्या शब्दात योजना फार सोपी होऊन जाते.

तालुका शेती खरेदी-विक्री संधाचे ते अध्यक्ष आहेत. तसेच कृषीवाजार समिती, गोंडपिंप्रिचे ते सदस्य आहेत. आदिवासींना स्वयंरोजगार मिळवून देण्यावर त्यांचा भर आहे. कला व संस्कृती जतन करण्यावर त्यांचा विश्वास आहे.

श्री. मल्लयाजी रामलूजी ओल्लारवार,
मु. पो. बोरी (लगामे) मार्गे अहेरी,
ता. चामोर्शी, जि. गडचिरोली.

श्री. मल्लयाजी रामलूजी ओल्लारवार, हे चामोर्शी तालुक्यातील कोमटी समाजातील आहेत. शेती हा त्यांचा व्यवसाय आहे. त्यांचे वय ५८ वर्षांचे आहे. शिक्षण इ. ४ थी पर्यंत झालेले आहे.

१९५८-५९ सालापासून ते सामाजिक कार्य करित आहेत. बोरी लगामे या परिसरात त्यांनी कार्याला सुरुवात केली. आजही मुख्यतः त्यांचे तेच कार्यक्षेत्र आहे. आदिवासींना त्यांनी स्वतःचे पायावर उभे केले. त्यासाठी शेतकऱ्यांना व व्यावसायीकांना बँकाकडून कर्ज मिळवून दिले. भूमिहीन आदिवासींना जमिनी मिळवून दिल्या. १९८८ साली या भागातील कॉलन्याच्या साथीत सतत २० दिवस अधिक परिश्रम घेऊन पिढीतांच्या योग्य औषधोपचारांची सोय जातीने केली. लोकांना चांगल्या सवयी लावल्या. मद्यपानविरोधी जनजागृती केली. आदिवासींमध्ये शिक्षणाची गोडी निर्माण केली. शेती विकासाच्या योजनांचा लाभ मिळवून दिला.

ते १९८७ पासून बोरी गांवचे सरपंच आहेत. काही काळ ते चामोर्शी पंचायतीचे उपसभापती होते.

श्री. दौलतराव धर्मराव आत्राम,
मु. पो. अहेरी, जि. गडचिरोली

श्री. दौलतराव धर्मराव आत्राम यांचा जन्म १२-१२-१९३८ रोजी झाला आहे. त्यांचे शिक्षण उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत झालेले आहे. त्यांचा व्यवसाय शेती व सामाजिक कार्य आहे. त्यांनी त्यांच्या सामाजिक कार्याची सुरुवात अहेरी येथे सन १९५७-५८ साली आदिवासी सेवा मंडळाची स्थापना करून केली. या मंडळाच्या माध्यमाद्वारे आदिवासींच्या सर्व प्रकारच्या जागृतीचे कार्य मोठ्या प्रमाणात व सक्षमरित्या त्यांनी केलेले आहे. राजे धर्मराव आत्राम शिक्षण मंडळाची त्यांनी स्थापना केली असून १९५९ पासून आदिवासी क्षेत्रात शिक्षण प्रसाराचे कार्य केले आहे. अंधश्रद्धा निर्मूलन, रूढी, परंपरा, जाचकता, व्यसनमुक्ती इ. बाबतीत सामाजिक उन्नतीच्या दृष्टीने भरीव कार्य केलेले आहे. शासनाच्या योजनांचा फायदा मिळवून देण्यात पुढाकार घेतला आहे. शेती विकासाच्या योजनांवर विशेष भर देतात. जंगल कामगार सहकारी संस्थेची स्थापना करून सहकारी क्षेत्रात आदिवासींचा सहभाग निर्माण करून दिला. आदिवासी हित, रक्षणाचे कार्य जाणीवपूर्वक व कटाक्षाने करीत आहेत. ते अनेक शासकीय, निम-शासकीय समितीचे पदाधिकारी आहेत.

श्री. गुलाबराव बन्सीजी टेकाम,
मु. जुनेवानी (उमरी), पो. देवळापार,
ता. रामटेक, जिल्हा नागपूर.

श्री. गुलाबराव टेकाम हे ५२ वर्षे वयाचे गोंड समाजाचे कार्यकर्ते आहेत. त्यांचे शिक्षण मॅट्रीकपर्यंत झाले आहे. सामाजिक कार्याची आवड त्यांना शालेय जीवनात लागली. आदिवासींच्या शोषणाविरुद्ध व फसवणुकीविरुद्ध त्यांनी सुरुवातीपासून काम केले. याच उद्देशाने त्यांनी १९५८ साली स्वतःच स्वस्त दरात जीवनावश्यक वस्तु पुरविण्याचा व्यवसाय सुरू केला. आदिवासींना साक्षर करण्याच्या उद्देशाने अनेक वर्षे प्रौढ शिक्षण वर्ग चालविला. ते

रामटेक पंचायत समितीचे, जिल्हा परिषद, नागपूरचे सदस्य व १९८४ ते १९९० पर्यंत समाज कल्याण समितीचे सभापती होते. या पदावर असतांना त्यांनी शासनाच्या व जिल्हा परिषदांच्या योजनांचा लाभ गरजू आदिवासींना मिळवून दिला. त्यांच्या मदतीमुळे आदिवासींची शिक्षण, आरोग्य व आर्थिक क्षेत्रात प्रगती झाली व जीवनमान सुधारले.

सेवाधाम ट्रस्ट

११४८, सदाशिव पेठ, पुणे ३०.

संस्था स्थापनेचे वर्ष : ३०-११-१९७८

संस्थेची उद्दिष्टे :

- (१) दुर्गम भागात वैद्यकीय मदत पुरविणे.
- (२) अंधश्रद्धा निर्मूलन,
- (३) शैक्षणिक प्रसार
- (४) कुष्ठरोग प्रतिबंधक उपाय व सेवा.
- (५) कुपोषक मुलांना /गरोदर-स्त्रियांना पौष्टिक आहार पुरविणे.

संस्था आदिवासी क्षेत्रात सध्या करीत असलेले कार्य :

पुणे जिल्ह्यातील "सेवाधाम ट्रस्ट" म्हणून १९७८ पासून तळेगाव दाभाडे येथील ५० कि.मी. च्या परिसरात आंदर मावळ या अत्यंत दुर्गम व डोंगराळ आदिवासी भाग म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या परिसरात ही संस्था कार्यरत आहे.

ह्या संस्थेने आदिवासी भागात १६८ गावांची निवड करून तेथे आरोग्य सेवा पुरविण्याचे बहुमोल कार्य सुरू केले आहे.

ह्या संस्थेने प्रथम कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रम हाती घेतला आहे आणि हा कार्यक्रम हाती असतांना ह्यांना आलेल्या अडचणीतून आरोग्य सेवा केंद्र सुरू केले. त्यामध्ये वडेश्वर येथे १२ कॉटसचे हॉस्पिटल सुरू केले आहे. आरोग्य सेवा केंद्र सुरू करण्याचा मुख्य उद्देश स्वच्छता ठेवणे, गोरगरिव आदिवासी जनतेस त्यांचे महत्त्व पटवून देणे व त्यामुळे पुढील होणाऱ्या

रोगांचे दृष्ट परिणाम टाळणे, त्याकरिता आरोग्य शिबिरे घेणे, सुईणीना बाळंतपणाचे प्रशिक्षण देणे हे आहेत.

शिक्षणाचा प्रसार व्हावा, प्रौढांनाही याचा लाभ मिळावा व प्रत्येक गावात एकतरी बालवाडी असणे अत्यंत आवश्यक आहे ह्या हेतूने सहा गावामध्ये ६ बालवाड्या सुरू केल्या आहेत. तेथे आदिवासी मुलामुलींनाही शिक्षण मिळते व ज्यांनी शाळा सोडली आहे अशा गावांमध्ये सकाळी बालवाडी चालविणे व संध्याकाळी प्रौढ शिक्षणाचे वर्ग चालविण्याचे काम ही संस्था करते.

आदिवासी सेवा संघ

किन्वट (गोकुंदा). किन्वट, जि. नांदेड.

संस्था स्थापनेचे वर्ष : १९६१

संस्थेची उद्दिष्टे :

- (१) आदिवासींमध्ये शिक्षण प्रसार.
- (२) शाळा व वसतिगृहे स्थापून आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची सोय करणे.
- (३) आदिवासींची सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक उन्नती करणे.
- (४) आदिवासी अज्ञान दूर करणे त्यासाठी प्रचारक नेमणे.
- (५) नागरी हक्क व कर्तव्यांची जाणीव करून देणे.

संस्था आदिवासी क्षेत्रात सध्या करीत असलेले कार्य :

१. आदिवासी छात्रालये ३ व बालवाडी १;
२. आदिवासी मेळावे आयोजित करून संस्कृति संवर्धन व जतन करण्याचा प्रचार.
३. दुष्ट कालबाह्य रूढी परंपरात सुधारणा व त्याग करण्याचे प्रयत्न.
४. भूमिहीन आदिवासी शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन.

संस्थेचे कार्य नांदेड जिल्ह्यातील किन्वट तालुक्यातील आदिवासींमध्ये आहे. या भागात प्रामुख्याने राजगोंड, कोलाम व थोट्टी या आदिवासी जमाती आहेत. या जमातीमध्ये निरक्षरता, अज्ञान व अंधश्रद्धा

यांचा फार मोठा प्रभाव आहे. कोलाम व थोटी या जमाती अति मागास आदिवासी जमाती आहेत. त्यांच्या उत्थानासाठी संस्था शैक्षणिक, संस्कृति संवर्धन, अंधश्रद्धा निर्मूलन व भूमिहीनास मदतीचे कार्य करीत आहे. कालबाह्य रुढी परंपरांचा त्याग करण्यासाठी प्रचारक नेमून संस्था काम करते. गरजू आदिवासींना शासकीय योजनांची माहिती करून देऊन मदत मिळवून देते. भविष्यात आदिवासी निराधार वृद्धाश्रम व आदिवासी मुलींची आश्रमशाळा सुरू करण्याची संस्थेचा मानस आहे.

श्री. गाडगे महाराज आश्रमशाळा

मु.पो. उमरी, ता. केळापूर, जिल्हा यवतमाळ.

संस्था स्थापनेचे वर्ष : जून, १९६३

संस्थेची उद्दिष्टे :

१. ग्रामीण भागात आदिवासीकरिता शैक्षणिक कार्य व त्यांची वाढ करणे.
२. आदिवासी विद्यार्थ्यांकरिता वसतिगृह उघडणे व चालविणे.
३. आदिवासींना शिक्षणाद्वारे अंधश्रद्धा निर्मूलन, कुटुंबनियोजन-जनजागृती करणे.
४. विद्यार्थ्यांना शेतीविषयक शिक्षण देणे.

संस्था आदिवासी क्षेत्रात सध्या करीत असलेले कार्य :

श्री गाडगे महाराज, पो. बे. आदिवासी आश्रम विद्यालय, उमरी रोड, ता. केळापूर, जि. यवतमाळ येथे जून, १९६३ पासून कार्यरत आहे. सदरहू आश्रमशाळा ही इयत्ता १० वी पर्यंत असून तेथे १७० आदिवासी विद्यार्थी आहेत. शाळेचा १० वी चा निकाल ८७ टक्के पर्यंत दरवर्षी लागत आहे.

या शाळेस जोडून विद्यार्थी वसतिगृह आहे. विद्यार्थ्यांच्या भोजन निवासाची व्यवस्था स्वतंत्र आहे. शिक्षकांसाठीही निवासव्यवस्था आहे. शैक्षणिक बाबींसाठी शाळा परिपूर्ण आहे.

ही आश्रमशाळा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक विकासाबरोबर त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी खेळ, नेतृत्व, वक्तृत्व व वादविवाद, निबंध चढाओढी इ. बाबतीत वैयक्तिक लक्ष पुरवते.

शाळा परिसरातील आदिवासींमध्ये अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी जनजागृती शिबीरे आयोजित करते. दारूबंदीच्या कामात संस्थेने भरीव काम केले आहे. शासकीय योजनांचा आदिवासींमध्ये प्रचार करून आदिवासी विकासास हातभार लावला आहे. संस्थेच्या आवारात कुटुंबनियोजन, नेत्रशस्त्रक्रिया इ. आरोग्यविषयक शिबीरे आयोजित केली आहेत.

वाणगाव एज्युकेशन सोसायटीचे

जगमोहन महादेवसिंह ठाकूर हायस्कूल,

वाणगाव, ता. डहाणू, जि. ठाणे.

संस्था स्थापनेचे वर्ष : नोव्हेंबर, १९५९

संस्थेची उद्दिष्टे :

१. आदिवासींमध्ये शिक्षण प्रसार.
२. शाळा व वसतिगृहे स्थापून आदिवासी विद्यार्थ्यांची शिक्षणाची सोय करणे.
३. आदिवासींची सामाजिक उत्थती करणे.
४. आदिवासींमधील अज्ञान दूर करणे व त्यासाठी सभा, प्रदर्शने शिबीर या-मधून प्रसार करणे.
५. नागरी हक्क व कर्तव्याची जाणीव करून देणे.

संस्था आदिवासी क्षेत्रात करीत असलेले कार्य :

१. या संस्थेच्या परिसरातील आदिवासी व दुर्बल घटकांची सामाजिक व शैक्षणिक प्रगती व्हावी ह्या उद्देशाने जगमोहन महादेवसिंह ठाकूर हायस्कूल १९५९ पासून सुरू केले आहे. संस्थेने हायस्कूलच्या माध्यमातून शैक्षणिक बाबींबरोबरच शारीरिक शिक्षण व व्यवसाय मार्गदर्शन केंद्रे सुरू केली आहेत. संस्थेच्या प्रेरणेनेच औद्योगिक प्रशिक्षण शाळा वाणगाव येथे सुरू झाली आहे.

२. माध्यमिक शाळा नसल्यामुळे जून १९५९ पासून ८ वीचा वर्ग उघडून माध्यमिक शाळांची सोय केली आहे. आज १० वी पर्यंत वर्ग असून ९२-९३ पासून कनिष्ठ महाविद्यालय सुरू करत आहेत. आज ह्या शाळेमध्ये बहुसंख्य विद्यार्थी आदिवासी आहेत. आज विद्यार्थ्यांची संख्या ७६५ आहे.

३. संस्थेचे स्वतंत्र विद्यार्थी वसतिगृह आहे. शाळेची स्वतःची इमारत असून देणगीदारांचे मदतीने इमारतीचे बांधकाम १९८० पासून सुरू आहे. आता ते पूर्णवस्थेत येत आहे. शाळेचा १० वीचा निकाल गेल्या तीन वर्षांमध्ये वाढला असून गेल्या तीन वर्षांमध्ये पहिल्या १० विद्यार्थ्यांमध्ये विद्यार्थी आले आहेत.

आदिवासींमधील अंधश्रद्धा नष्ट करण्याचे व त्यांना राष्ट्रीय प्रवाहात आणण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत. साखरे, ता. डहाणू या ठिकाणी देणगीदारांकडून मिळालेल्या जमिनीवर आदिवासी विद्यार्थ्यांकरिता निवासी आश्रमशाळा सुरू करण्याचा संस्थेचा मानस असून त्यासाठी संस्थेचे जोरदार प्रयत्न चालू आहेत.

श्री. व्यंकटेश्वर शिक्षण संस्था

मु.पो. अंकीसा, तालुका सिरोंचा, जिल्हा गडचिरोली.

संस्था स्थापनेचे वर्ष : १९६०

संस्थेची उद्दिष्टे :

- (१) आदिवासींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे.
- (२) आदिवासी भागात उपयोगी शेती संशोधन करणे.
- (३) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा आदिवासींना परिचय करून देणे.
- (४) आदिवासींच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी आरोग्य, उद्योग, जलसिंचन, सामाजिक वनीकरण या संदर्भात कार्यक्रम राबविणे.

संस्थेचे आदिवासी क्षेत्रातील कार्य :

संस्थेने गडचिरोली जिल्ह्यांच्या अती मागास व दुर्गम भागात अंकीसा येथे श्रीनिवास हायस्कूल सुरू केले. आज या माध्यमिक शाळेत ५१५ विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. शाळेचा १० वीचा निकाल सरासरी ८५% पेक्षा जास्त असून निकालाची ही परंपरा कायम चालू आहे. या शैक्षणिक कार्याखेरीज संस्था आदिवासींमध्ये योजनांचा लाभ घेण्याचे दृष्टीने जन जागरण करीत आहे. शेती विकासाबाबत आदिवासींना मार्गदर्शन व संधी मिळवून देण्यात संस्था जागरूक आहे.

पुणे शहर आदिवासी नागरी सहकारी पतसंस्था मर्यादित, पुणे

कार्यालय-३४९, गवळीवावा पथ, दापोडी, पुणे-१२

महाराष्ट्रातील, विशेषतः पुणे, नाशिक, नगर इ. जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातून नोकरी त्याचबरोबर शिक्षण व स्वयंरोजगार ह्या उद्देशाने पुणे शहरात आलेला आदिवासी हा उपनगरातून वास्तव्य करू लागला. स्वतःची उपजीविका त्याचबरोबर खेड्यात श्रमणारे त्यांचे आई-वडील व कुटुंबीय ह्यांची उपजीविका करण्यासाठी त्याला येणारी आर्थिक अडचण व अडचणीसाठी स्थानिक भांडवलदारांकडून अवाजवी व्याज दराने घ्यावी लागणारी आर्थिक मदत, ह्यामुळे तो पूर्णतः कर्जाच्या ओझ्याखाली दाबला गेला. त्याची ही अवस्था पाहून सर्वश्री प्रतापराव देशमुख, देवजी घोडे या विभूतींनी २६ जानेवारी १९८५ रोजी त्यांचे सहकारी मित्र सर्वश्री सिताराम जोशी, दामोदर शिंगाडे, हुंदा मोरे, सोमनाथ गवारी; रामचंद्र मांडवे, मोतीराम भालचिन्न, डॉ. नाडेकर या स्थानिक सामाजिक कार्यकर्त्यांना एकत्र बोलावून आपली सामाजिक कल्पना मांडली व समाजाची पिळवणूक थांबविण्यास नागरी पतसंस्था स्थापन करणे हा एकमेव उपाय आहे असे सुचविले व त्यांचे प्रयत्नातून महाराष्ट्रातील आदिवासींची पहिली नागरी सहकारी पतसंस्था दि. २४ मार्च १९८६ रोजी शासनाने मंजूर केली.

सभासदांना काटकसर व सहकार्यांची जोपासना करण्यास प्रोत्साहन देणे, सभासदांना वाजवी शर्तीवर कर्ज मिळवून देणे, तसेच त्यांच्या उत्पन्नाचा काही भाग सुरक्षित व मुलभरित्या जतन करण्यास सहाय्य करणे.

नागरी सहकारी पतसंस्थांना काही ठराविक कार्यक्षेत्र उदा.—एक वार्डपुरती मर्यादा असतानाही शासनाने अखंड पुणे

शहराची परवानगी देऊन शासनाने संस्थेस मोठेच सहकार्य केले आहे व संस्थेसही ही एक अभिमानाची गोष्ट आहे.

दिनांक २४ मार्च, १९८६ साली रु. १४,०००/- भाग भांडवल व २२३ सभासद संस्थेवर मंजूरी मिळालेनंतर दि. १८ सप्टेंबर १९८६ रोजी संस्थेने १८ सभासदांना समारंभपूर्वक मा. ना. श्री. शिवाजीराव मोघे, आदिवासी कल्याण मंत्री ह्यांचे हस्ते पहिले कर्ज वितरण केले. आजपर्यंत संस्थेने १७५ सभासदांना निरनिराळ्या कारणानुसार कर्ज वितरण केले असून काहींनी तर संस्थेकडून दुसऱ्यांदा तिसऱ्यांदा कर्ज घेऊन आपल्या अडचणी दूर केलेल्या आहेत. स्थापनेच्या वेळेस १०००/- रुपयांपासून ते १५००/- रुपयांपर्यंत कर्जाची मर्यादा ठेवून, आता संस्था रुपये ५०००/- पर्यंत कर्जाचे वाटप करत आहे.

विशेष कार्य :

संस्थेने आपले कार्य हे फक्त कर्जवाटप एवढेच न ठेवता, पुणे येथील आपलेच आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेचे संचालक, डॉ. गोविंद गारे व आदिवासी विकास प्रकल्प, साल येथील प्रकल्प अधिकारी, श्री. कोरेगावे ह्यांचे मार्गदर्शनाने दिनांक १५ सप्टेंबर, १९८७ रोजी मा. मधुकररावजी पिचड, राज्यमंत्री, आदिवासी विकास ह्यांचे हस्ते १५ महिलांना शिलाई यंत्र, सुशिक्षित होतकरू तरुणांना तीन लाऊड स्पिकर संच व दोन टंकलेखन मशीन, एका वृद्ध महिलेस दुकानासाठी अर्थसहाय्य व एका तरुणाला रिक्षा खरेदीस मदत अशा प्रकारची योजना न्युक्लिअस बजेट योजनेमधून राबविली. आजही हे लाभार्थी आप-आपल्या व्यवसायात सुखी आहेत.

सभासदांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण व्हावी त्यासाठी संस्थेने शासकीय विभागीय ग्रंथालय, पुणे ह्यांचे सहकार्याने सदिक्छा वाचनालय स्थापन केले. अनेक सभासद त्याचा लाभ घेत असून वाचनालयात अनेक उपयुक्त पुस्तके उपलब्ध आहेत.

सभासदांचे हिताकडलक्ष देत असतानाच संस्थेने आपला मोर्चा शैक्षणिक क्षेत्राकडे वळविला व पुण्यातील नामवंत अध्यापक-वर्ग ह्यांच्याशी संपर्क साधून व पुण्यातील आदिवासी समाज कृती समिती, महाराष्ट्र राज्य या संघटनेचे अध्यक्ष श्री. सिताराम जोशी ह्यांचेशी चर्चा करून पुणे जिल्ह्यातील आश्रमशाळेवर इ. १० वी चे विद्यार्थ्यांसाठी नामवंत अध्यापकाचे मार्गदर्शन विद्यार्थ्यांना मिळवून देण्यासाठी खास वर्ग आयोजित केले. तसेच विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शक पुस्तकांचे संच देखील वाटप केले. संस्था स्थापनेपासून आदिवासी समाज कृती समिती ह्या आदिवासी संघटनेचे सहकार्याने पुण्यात प्रतिवर्षी शालान्त परीक्षेत विशेष नैपुण्य मिळविलेल्या विद्यार्थ्यांचे सत्काराचे कार्यक्रम करून विद्यार्थ्यांचे मनोर्धैर्य वाढविण्याचे प्रयत्न करत आहे. १९९० साली तर विद्यार्थ्यांसाठी शासनाच्या कमी दरातील वह्या खरेदी करून 'ना नफा-ना तोटा' या तत्त्वावर सभासदांना मिळवून दिल्या.

सहकारी तत्त्वावर स्थापन झालेली ही संस्था आदिवासींसाठी मिळणाऱ्या योजना तसेच त्यासाठी करावयाची कार्यवाही ह्या-संबंधी वेळोवेळी मार्गदर्शक छोटोछोटे मेळावे घेऊन सामाजिक क्षेत्रातही आपल्या कार्याची भर घालत आहे. सध्या संस्थेचे ६२५ सभासद आहेत. समाजातील थोर व्यक्तींचे संस्थेस मिळालेले आशीर्वाद व सभासदांचे सहकार्य ह्यामुळे संस्थेच्या प्रगतीमध्ये आता फार मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे.

पुस्तक पेढी योजना, १९९१-९२

प्राथमिक शाळेतील इ. १ ते ४ मधील इ. १ ते ४ थो च्या अनुसूचित जाती/जमाती/भटक्या जमाती इ. विद्यार्थ्यांना पाठ्यपुस्तकांचे संच पुरविण्याबाबत.

महाराष्ट्र शासन

शिक्षण व सेवायोजन विभाग

शासन निर्णय क्र. पीआरई-१०९०/(९३६६)/प्राशि-१,

मंत्रालय, विस्तार भवन, मुंबई-४०० ०३२.

दिनांक : ९ ऑक्टोबर १९९१

संदर्भ : शासन निर्णय, शिक्षण व सेवायोजन विभाग, क्रमांक पीआरई-१०९०/(९३६६)/प्राशि-१, दिनांक १२ जून १९९१.

शासन निर्णय :

शासनाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या प्राथमिक शाळेतील इ. १ ली ते ४ थो तील मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना (अनुसूचित जाती/जमाती, विमुक्त व भटक्या जमाती, नववौद्ध धरून) पुस्तक पेढी योजनेअंतर्गत १९७६-७७ पासून पाठ्यपुस्तके पुरविण्याच्या योजना कार्यान्वित केली आहे. (ही योजना १९७७-७८ या वर्षापासून इ. ५ वी ते ७ वी च्या विद्यार्थ्यांना लागू केली आहे.) या योजनेनुसार पाठ्यपुस्तकांचे संच महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे यांच्याकडून खरेदी करून प्राथमिक शाळांतील शालेय विद्यार्थ्यांना परत करण्याच्या अटीवर एक वर्षाकरिता दिले जातात. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या इ. १ ली ते ४ थो तील एकूण विद्यार्थी संख्येच्या २५ टक्के विद्यार्थ्यांकरिता ही योजना राबविण्यात येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जन्मशताब्दी आणि म. ज्योतिबा फुले स्मृतीशताब्दी वर्षात समाजाच्या दुर्बल घटकांमधील इ. १ ली ते ४ थो तील बहुसंख्य विद्यार्थ्यांना पुस्तक पेढी योजनेअंतर्गत पाठ्यपुस्तकांचे संच पुरविण्याचा निर्णय शासनाने घेतला आहे. शिक्षण संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांनी शासनाने ठरवून दिलेल्या पद्धतीनुसार पाठ्यपुस्तके खरेदी करून त्याची देयके अदा करावीत.

२. ही योजना आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील शाळांसाठी राबविण्याकरिता अनुक्रमे रुपये २८,१०,००० व रुपये ३९,७५,००० ची तरतूद १९९१-९२ च्या पावसाळी अधिवेशनात पुरवणी मागणीद्वारे मंजूर करण्यात आली आहे. ह्या रकमेचे वितरण संबंधित अधिकाऱ्यांकडे शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक टीएसपी-१०९१/वीयूडी(४०)/ज-७, दिनांक २३ ऑगस्ट १९९१ अन्वये करण्यात आले आहे.

३. या योजनेअंतर्गत पुरविण्यात येणारी पाठ्यपुस्तके विद्यार्थ्यांना त्वरीत उपलब्ध करून देण्याबाबतच्या सूचना संबंधित अधिकाऱ्यांना देण्याची कार्यवाही ग्राम विकास विभागाने कृपया करावी.

४. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत होणारा रु. २८,१०,००० चा खर्च पुढील अर्थ शीर्षाखाली खर्ची टाकण्यात यावा :—

२२०२-सर्वसाधारण शिक्षण-पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना जनजाती क्षेत्र उपयोजना-०१-प्राथमिक शिक्षण-१०३-प्राथमिक शाळांसाठी स्थानिक संस्थांना सहाय्य-(१) महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, १९६१ च्या कलम १८७ अन्वये जिल्हा परिषदांना योजनांतर्गत अनुदाने (ए) राज्यांतर्गत योजना व आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील शाळांसाठी होणारा खर्च "२२०२-सर्वसाधारण शिक्षण पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना-जनजाती क्षेत्राबाहेरील योजना-०१-प्राथमिक शिक्षण-१०३-प्राथमिक शाळांसाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना सहाय्य (१) महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, १९६१ च्या कलम १८७ अन्वये जिल्हा परिषदांना योजनांतर्गत अनुदाने (ए) राज्य योजनांतर्गत योजना (२२०२२४०७) मागणी क्रमांक टी-८" या अर्थ शीर्षाखाली टाकण्यात यावा.

५. हे आदेश नियोजन विभाग/वित्त विभागाच्या सहमतीने त्यांच्या अंतर्गत कारिक संदर्भ क्रमांक ८०७/११९१/व्यय-५, दिनांक मे १९९१ अन्वये निर्गमित करण्यात येत आहेत.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल दांच्या आदेशानुसार व नावाने,
सा. ना. काळे,
अवर सचिव,
महाराष्ट्र शासन.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute,
Maharashtra State, Pune-411 001

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for Contributors

The normal length of an article should be between 1,500 and 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be type written in double space on one side of the paper and carefully edited for matter as well as language and corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings. Tables should be preferably incorporated in the body of the paper with relevant interpretation. Charts and Maps should be in black and white only.

Manuscripts are not returned.

The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Ten off-prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the Contributor. Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed page and maximum Rs. 30 for an article will be paid. All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune-411 001.

Registration No. RN-37438/79

FORM IV

(See Rule 8)

1. *Place of publication* .. 28, Queen's Garden
Pune 411 001.
2. *Periodicity of publication.* Bi-Annual
3. *Printer's name* .. Manager, Yeravda Prison
Press, Pune 411 006.
Nationality .. Indian
Address .. Yeravda Prison Press,
Pune 411 006.
4. *Publisher's name* .. K. K. Nayudu,
I.A.S.
Nationality .. Indian
Address .. 28, Queen's Garden
Pune 411 001.
5. *Editor's name* .. K. K. Nayudu,
I.A.S.
Nationality .. Indian
Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.

I, K. K. Nayudu, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

K. K. NAYUDU,
(Signature of Publisher)

Dated 31st March, 1992